

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: денна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ**

Виконав студент 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Максим РОЗГОН

Керівник: **Галина ГАМРЕЦЬКА**, кандидат
філософських наук, доцент

Рецензент: **Оксана СВІДЕРСЬКА**, кандидат
історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Сутність вихідних понять дослідження.....	8
1.2 Друга світова війна: український дискурс.....	11
1.3 Сучасний європейський погляд на Другу світову війну.....	18
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК СФЕРА ВИКЛАДАННЯ.....	23
2.1 Висвітлення історії Другої світової війни в сучасних шкільних підручниках.....	23
2.2 Робота з історичними документами на уроках історії.....	36
2.3 Застосування усноісторичних проєктів під час вивчення історії Другої світової війни.....	42
2.4 Сучасні технології вивчення історії Другої світової війни.....	52
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена метою шкільної історичної освіти. Як зазначено у Державному стандарті базової середньої освіти, метою громадянської та історичної освітньої галузі є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини.

Друга світова війна є подією, наслідки якої визначили спрямованість розвитку не лише Європейського континенту, але й усього світу та залишаються причинами сучасних міждержавних та міжнаціональних конфліктів і суперечностей. Деякі українські та зарубіжні історики (Я. Грицак, Т. Снайдер) характеризують події від початку Першої світової війни у 1914 р., період 1920-1930-х рр. і до завершення Другої світової війни в 1945 р. як «Тридцятирічну війну ХХ ст.» На думку І. Щупака, «така модель дає більше можливостей для розуміння змін у міжнародних відносинах, конфліктів між країнами та їх розв'язання (а частіше нерозв'язання) у 1920-1940-х рр., розвитку націоналізму та процесів державотворення в Європі, особливостей становлення тоталітаризму у різних його формах. Така модель дає змогу глибше усвідомити природу масових вбивств мільйонів людей на теренах, які Тімоті Снайдер назвав «Кривавими землями», і до яких, на жаль, належить територія України» [79, с. 59].

Бурхливі зміни в сучасному світі в сфері міжнародних відносин та в самій людині спонукають до осмислення сторінок історії, особливо таких, які використовуються в інформаційній війні проти інших країн. Саме спекуляції навколо Другої світової війни стали вагомим складником інформаційної війни на сучасному етапі у російсько-українських відносинах. Ця обставина є вагомим чинником, що обумовлює актуальність теми дослідження.

Ступінь дослідженості проблеми. Література за темою дипломної роботи охоплює широке коло історіографічних та педагогічних проблем. Проаналізовані джерела можна згрупувати за двома напрямками. До першої групи варто віднести науковий доробок вчених, які на основі сучасних методологічних підходів досліджують історію Другої світової війни. Серед них – А. Боровик [49], В. В'ятрович [6], В., Я. Грицак [16], В. Гриневич [15], М. Коваль [27; 28; 29; 30], С. Кульчицький [31], О. Лисенко [36; 37; 38; 39], О. Марущенко [40], І. Муковський [45], Ю. Ніколаєць [46], І. Патриляк [49; 50], О. Реєнт [56], В. Стецкевич [61; 62], Ю. Шаповал [75] та ін.

Так, О. Лисенко стверджує, що історіописання Другої світової війни є самостійною субдисципліною. У рамках цієї дисципліни вчений розглядає вітчизняну історіографію на тлі світових наукових тенденції та визначає кризові явища в історіографічному сегменті, пов'язаному з Другою світовою війною. Значну увагу автор приділяє з'ясуванню сутності таких дефініцій, як-от: «Друга світова війна», «радянсько-німецька війна», «Велика Вітчизняна війна». На особливу увагу заслуговують авторське бачення проблеми історичної пам'яті, міфів війни та сучасних суспільних викликів, пов'язаних з інтерпретацією великої катастрофи ХХ ст.

Концептуальний підхід до розуміння історії України періоду Другої світової війни розкрито у працях І. Патриляка. Автор аналізує основні риси української пострадянської історіографії Другої світової війни, вказує на її позитивні та негативні риси, а також пропонує власну схему історії Другої світової війни в Україні. Вона розглядається автором як частина глобального історичного процесу, в ході якого відбувалася боротьба різних конкурентних імперіалістичних проектів метою котрих було включення до своєї орбіти українських етнічних територій. Дослідник також пропонує цілком інакше розглядати український визвольний рух періоду світової війни, репрезентуючи його не як частину антигітлерівського опору, а як окрему альтернативу розвитку для українського народу на тлі конкуруючих імперіалістичних проектів нацистської « нової Європи » та більшовицької

«світової революції». Вчений характеризує Другу світову війну, як «незавершену війну», яка не принесла Україні свободи, незалежності чи звільнення від тиранії, а призвела лише до заміни одного злочинного режиму іншим. Визначаючи статус України в Другій світовій війні, І Патриляк наголошує на тому, що Україна та український народ не можуть позиціонуватися ні як «переможці», ні як «переможені», а лише як жертви війни.

Другу групу складають публікації з дидактики, у яких висвітлюється досвід вивчення історії Другої світової війни в системі історичної освіти. Різні питання дидактичного характеру з означеної проблеми досліджують: К. Баханов [1], Н. Гончаренко [13] Л. Задорожна [19], В. Кучер [33], О. Радзивілл [55], П. Чернега [33] та ін.

Зокрема, Н. Гончаренко здійснила аналіз шкільних підручників історії, починаючи з 1991 р. та показала, як змінювалися інтерпретації подій 1939–1945 рр., відбувалася поступова відмова від успадкованого з радянської історіографії поняття «Велика Вітчизняна війна» і запроваджувалося поняття «українського виміру» Другої світової війни. Авторка зробила узагальнення, згідно з яким кожне нове покоління підручників дедалі повніше та адекватніше висвітлювало події Другої світової війни, поступово відмовляючись від радянської міфології та використовуючи новітні методики викладання і різноманітні джерела.

Л. Задорожна аналізує шляхи застосування усної історії як методу історичного дослідження під час вивчення історії українського народу періоду Другої світової війни. Авторка вважає, що завдяки збиранню, записам та дослідженню життєвих історій старших поколінь школярі отримують унікальну можливість дізнатися про мотивацію людської поведінки під час війни та як велика людська трагедія ХХ ст. відобразилася на повсякденному житті простих людей і вплинула на їхні погляди. Л. Задорожна переконана, що застосування усноісторичних проектів є засобом формування історичної пам'яті українського народу.

Аналіз літератури показав, що зусилля науковців спрямовано на розробку нових концептуальних підходів історії України періоду Другої світової війни та пошук сучасних навчальних технологій, які б забезпечували реалізацію місії історичної освіти у контексті формування історичної пам'яті в умовах реальної небезпеки зовнішніх загроз територіальній цілісності та непорушності держави. Вибір теми дипломної роботи зумовлений потребою дослідження питань, пов'язаних із застосуванням сучасних методологічних та методичних підходів під час вивчення історії Другої світової війни в системі історичної освіти.

Об'єкт дослідження: історія Другої світової війни.

Предмет дослідження: дидактичні засади вивчення подій Другої світової війни у шкільних курсах історії.

Мета дослідження – визначити та теоретично обґрунтувати дидактичні засади вивчення історії Другої світової війни у шкільних курсах історії.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність вихідних понять дослідження.
2. На основі вивчення історичної літератури актуалізувати сучасні підходи до вивчення історії Другої світової війни.
3. Здійснити контент-аналіз шкільних підручників історії на предмет відображення в їхньому змісті сучасних підходів до інтерпретації подій Другої світової війни.
4. Визначити дидактичний зміст та теоретичного обґрунтувати методи і прийоми роботи під час вивчення історії Другої світової війни.

Методи наукового дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано такі методи наукового пошуку:

- *теоретичні:* аналіз і синтез наукових джерел із теми дослідження, аналогія, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення, застосовані під час вивчення педагогічної, методичної літератури з метою

визначення дидактичних засад вивчення історії Другої світової війни у шкільних курсах історії.

- *емпіричні*: контент-аналіз, анкетування, тестування, спостереження, бесіда, складання й аналіз творчих завдань, що використовуються для дослідження сучасного стану вивчення історії Другої світової війни в шкільних курсах історії; визначення рівня сформованості компетентностей: уявлень, понять, навчально-пізнавальних умінь та емоційно-оцінних суджень в учнів з історії.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні дидактичних засад вивчення історії Другої світової війни у шкільних курсах історії.

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було проведено на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та у Хмельницькому ліцеї № 15 імені Олександра Співачука.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (78 найменувань). Основний зміст дипломної роботи викладено на 62 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність вихідних понять дослідження

Радянські ветерани нерідко незадоволені тим, що в шкільних підручниках історії використовуються дефініції «радянсько-німецька війна» чи «Друга світова війна» замість звичного для них урочистого терміну «Велика Вітчизняна війна». Натомість жителі західних областей мають свою точку на урочисто-піднесений термін. Для них Радянський Союз не став Вітчизною, адже радянізація 1939-1941 рр. і 1945-1953 рр. виявилася не менш важкою, ніж нацистська окупація 1941-1944 рр. Як зазначив С. Кульчицький, «обидві точки зору є емоційними, і почуття обох сторін нам зрозумілі» [31, с. 35].

У контексті предмета нашого дослідження варто з'ясувати переваги та недоліки різних дефініцій, якими оперують історики Другої світової війни: «радянсько-німецька війна», «Велика Вітчизняна війна», «Друга світова війна».

Ідеологема «Велика вітчизняна війна» з 40-х рр. ХХ ст. займала в радянській історіографії виключне місце у всій ієрархії понять, пов'язаних з історією Другої світової війни. Походження терміна «Велика Вітчизняна війна» пов'язане з назвою війни Наполеона Бонапарта проти Російської імперії в 1812 р. Війна наполеонівської Франції з коаліцією держав на чолі з Росією продовжувалася у 1813-1814 р., але її вже не називали вітчизняною. Суть цієї назви – у наголошенні всенародного характеру війни. До речі, війна завжди розглядалася як двобій професійних армій. У 1914-1917 рр. офіційна російська пропаганда також намагалася назвати Першу світову війну з боку Росії великою вітчизняною. Зокрема, С. Кульчицький наводить приклад із архівного фонду канцелярії таврійського губернського комісара Тимчасового уряду, де зберігається написане архієпископом Дмитрієм

«Послання до пастви Таврійської» У ньому є такі рядки: «Нынешняя кровопоролитная великая отечественная война ясно обнаружила, что страна наша и народ Русский стоят на краю пропасти». Однак назва «велика вітчизняна» у роки Першої світової не прищепилася, натомість справедливо прищепилася та назва, яку дали соціалістичні партії – імперіалістична війна.

Спроба радянських пропагандистів назвати радянсько-німецьку війну великою вітчизняною увінчалася успіхом. Народ сприйняв цю назву. Уперше термін «Велика Вітчизняна війна» з'явився в тексті виступу В. Молотова по радіо 22 червня 1941 р.: «В свое время на поход Наполеона в Россию наш народ ответил отечественной войной и Наполеон потерпел поражение, пришел к своему краху. То же будет и с зазнавшимся Гитлером, обьвившим новый поход против нашей страны. Красная Армия и весь наш народ вновь поведут победоносную отечественную войну за родину, за честь, за свободу». 23 червня 1941 р. газета «Правда» надала цілу сторінку статті «Великая Отечественная война», яку написав голова Товариства старих більшовиків О. Ярославський. У виступі Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941р. було вжито словосполучення «Всенародна вітчизняна війна».

У радянській історіографії термін «Друга світова війна» не заперечувався, але вживався виключно стосовно подій, які відбувалися в 1939-1941 рр., та стосовно військових операцій на інших фронтах, крім Східного.

Після розвалу СРСР в пострадянській історіографії залишилося таке ж трепетне, ідеологічно забарвлене ставлення до дефініції «Велика Вітчизняна війна». Як зазначає О. Лисенко, «всі, хто доводив наукову доцільність і конкретність позначення періоду 1939-1945 рр. як «Друга світова віна», звинувачувалися у святотатстві, зневажанні пам'яті полеглих і тих, хто бився проти нацизму в лавах Червоної Армії» [36, с. 20].

Термін «німецько-радянська війна» також не сприймався, хоча для його обґрунтування можна навести низку аргументів. Зокрема, першим аргументом цілком може слугувати той факт, що Німеччина після початку

бойових дій оголосила себе в стані війни з СРСР. Наступний – це те, що основний тягар боротьби Вермахту був на німецько-радянському фронті, а союзники Німеччини відігравали допоміжну роль. Навіть відпадиння союзників (Румунії, Італії) не змінило характеру війни, бо продовжувалося протистояння двох основних супротивників – Німеччини та Радянського Союзу. Про легітимність з юридичної точки зору терміну «радянсько-німецька війна» свідчить той факт, що 8 травня 1945 р. акт про капітуляцію прийняв представник Верховного Головнокомандування Червоної армії (і одночасно Верховне Командування Союзних експедиційних сил) від німецького Верховного Командування.

Отож, дефініція «німецько-радянська війна» є цілком науковим поняття, позаяк у ньому відсутній будь-який ідеологічний смисл. Цей термін можна використовувати для позначення подій, які виходять за межі ідеологеми «Велика вітчизняна війна». На думку О. Лисенка, «такі аспекти, як відносини з союзниками по Антигітлерівській коаліції, участь радянських громадян у європейському русі Опору та іноземних громадян – у боях з гітлерівцями у складі частин і з'єднань, сформованих на території СРСР, український і польський національно-визвольні рухи, військовий полон, репатріація тощо з наукових позицій некоректно трактувати в руслі поняття «Велика вітчизняна війна» [36, с. 20].

Іншу точку зору щодо дефініції «радянсько-німецька війна» має С. Кульчицький, який вважає що вона «не відображає цю війну в її сукупності. Проти Радянського Союзу воювали не тільки громадяни Третього рейху, а й сотні тисяч фінів, угорців, румунів» [31, с. 36].

Серед наукової спільноти існує різне ставлення до терміну «Велика Вітчизняна війна». Одні дослідники вважають його цілком більшовицькою ідеологемою, тому заперечують право на статус наукової дефініції. Інші, навпаки, з ідеологічних міркувань вживають це словосполучення. Є науковці, які вважають доречним використання в науковому обігу різних понять, залежно від контексту подій, про які йде мова. Зокрема, не

заперечують можливість використання терміну «Велика Вітчизняна війна», позаяк у ньому відображені явища і процеси, пов'язані з мобілізацією радянських людей на боротьбу з нацистами, активним розгортанням боротьби в тилу ворога, а також з історичною пам'яттю та меморіалізацією.

Зокрема, С. Кульчицький вважає, що хоча термін «Велика Вітчизняна війна» не ідеальний, «але його не треба уникати. Цілком зрозуміло. Що ця війна була інтегральною частиною Другої світової війни. Не можна допускати суперництва цих двох термінів, не треба, щоб один з них цілком поглинався іншим» [31, с. 36]. Проте науковець зазначає, що назва «Велика Вітчизняна війна» прийнятна лише для однієї сторони, адже «солдатів вермахту або бійців УПА неможливо назвати учасниками Великої вітчизняної війни. Не підходить цей термін і для союзників СРСР, які воювали на радянській території (чехів, поляків)» [31, с. 36].

Крім того, у дефініцію «Велика Вітчизняна війна» не вписуються події, які відбулися упродовж 9 серпня – 2 вересня 1945 р. та можуть трактуватися як «радянсько-японська війна». Так само виходять за межі сутності поняття «Велика вітчизняна війна» військово-політичні акції Радянського Союзу проти Фінляндії, Польщі, Румунії. Усі вони є складниками Другої світової війни такою ж мірою, як і війна проти Німеччини.

У шкільних підручниках історії термін «Велика Вітчизняна війна» домінував до 1996 р. У підручниках, створених за програмою 1996 р., деякі автори ще використовували цей термін, але перевагу віддавали дефініціям «Друга світова війна» і «німецько-радянська війна». У сучасних підручниках історії загальнонавчаним є поняття «Друга світова війна».

1.2. Друга світова війна: український дискурс

Історія Другої світової війни доволі ґрунтовно представлена в радянській історіографії, художній літературі, образотворчому мистецтві, музиці та кінематографії. Зокрема, за кількістю та обсягом наукових

публікацій жодна історична тема не могла дорівнятися до теми Великої Вітчизняної війни. Проте, як вважають сучасні українські історики (І. Патриляк, Ю. Шаповал, С. Кульчицький та ін.) написане про неї у радянських наукових монографіях, не відповідає українському виміру Другої світової війни.

Тому після проголошення незалежності українські науковці намагаються писати окрему вітчизняну історію. Як вважає І. Патриляк, «своє завдання пострадянські українські історики Другої світової війни бачили в реалізації трьох магістральних напрямків: заповненні вільних історіографічних лакун шляхом дослідження колишніх «білих плям», залишених радянською історіографією; пізнанні війни в «українознавчому вимірі»; запровадженні гуманістичних та антропоцентричних підходів до історіописання Другої світової війни [50, с. 170]. Тому в звичній радянській схемі війни з'явилися власне українські сюжети: про Карпатську Україну, про боротьбу ОУН та УПА проти нацистських окупантів, про трагедію військовополонених, про долю остарбайтерів, про депортацію кримських татар. Крім того, українські науковці піддали критиці провідну роль комуністичної партії у боротьбі з окупантами та особливі заслуги «великого російського народу» у перемозі. Також з'явилися публікації, спрямовані на спростування міфів про подвиги О. Матросова, З. Космодем'янської, молодогвардійців, двадцяти восьми панфіловців тощо.

Але в українській пострадянській історіографії збереглися «недоторканими» підходи щодо «великої Перемоги» та «визволення України»; між двох зол обрано «менше» – нацистський режим, у порівнянні зі сталінським тоталітарним режимом. Підсумки здобутків пострадянської українізованої та гуманізованої концепції історії Другої світової війни здійснено І. Патриляком. Основні ідеї цієї концепції відображено в таблиці 1.1 [50, с. 170-171].

Таблиця 1.1

Основні ідеї пострадянської українізованої концепції Другої світової війни (за І. Патриляком)

Основні ідеї концепції	Зміст
Українці як жертви війни в порівнянні з іншими народами	Україна та українці стали першими жертвами війни (окупація Карпатської України зображується у вітчизняній історіографії як «увертюра» до Другої світової війни).
Оцінка пакту Молотова-Ріббентропа	Пакт Молотова-Ріббентропа був злочинним, бо відкрив «шлюзи» до глобальної війни, але водночас він мав чіткі ознаки відновлення «історичної справедливості» щодо українців, дозволивши досягнути «соборності у неволі» завдяки знищенню міжвоєнної польської держави і радянської окупації західноукраїнських етнічних земель.
Оцінка сталінської радянзації 1939-1940 рр.	Сталінська радянзація «придбаних» у 1939-1940 рр. українських етнічних територій була негуманною, проте в ній, на відміну від періоду нацистської окупації, виділяють окремі позитивні риси – створення медичної системи, деполонізація культурного життя, поширення українського шкільництва тощо.
Визначення характеру війни	Напад гітлерівської Німеччини на сталінський Радянський Союз ознаменував початок загалом справедливої, оборонної, «вітчизняної» війни.
Причини краху Червоної армії 1941 р.	Крах Червоної армії в боях на території України у 1941 р. став наслідком прорахунків командування, репресій, втручання партійного керівництва, а не результатом масового дезертирства і небажання

	українського населення воювати.
Оцінка нацистського окупаційного режиму	Система нацистської окупації була «безпросвітним» жахіттям внаслідок якого найбільше в Європі постраждало населення України.
Оцінка руху Опору в Україні	Окупаційний режим гітлерівців та їхніх союзників започаткував в Україні доволі сильні рухи Опору – радянський і самостійницький.
Оцінка ситуації в Україні після відновлення радянської влади	Повернення Червоної армії і відновлення радянської влади в Україні було «визволенням»/«звільненням», хоча й супроводжувалося антигуманними мобілізаціями, невиправдано високими втратами на фронтах, репресіями проти окремих соціальних і національних груп, придушенням самостійницького руху.
Внесок українців у перемогу над нацизмом	Україна дала світу низку героїв війни (від льотчика І. Кожедуба до «прапорonosця» О. Береста).
Внесок українців у зміцнення обороноздатності СРСР.	Українці зробили колосальний внесок у зміцнення обороноздатності СРСР.
Участь українців в арміях країн антигітлерівської коаліції.	Українці воювали в арміях Західних країн антигітлерівської коаліції.
Суб'єктність України на міжнародній арені	Своїми жертвами і потенціалом Україна здобула почесне місце серед переможців гітлеризму, отримала суб'єктність на міжнародній арені, як «держава-засновниця» ООН

Сучасні українські історики вбачають у пострадянській історіографії Другої світової війни низку недоліків. Зокрема, це стосується проблеми відірваності від контексту наслідків Першої світової війни. Вони також не погоджуються з поблажливим ставленням до тоталітарного радянського режиму за його успіхи в перемозі над нацизмом. Історіографія також хибує тим, що «вона мало уваги приділяє місцю «української проблеми» в світі у контексті моделювання різних систем світового порядку основними геополітичними гравцями» [50, с. 172]. У пострадянській історіографії український визвольний рух показано лише як одну із течій Руху опору нацистам. Науковці вважають, що його потрібно розглядати у контексті альтернативного шляху в боротьбі проти підневільного існування в межах чужих імперських проектів. Українці мають отримати відповідь від наукової спільноти, чому після «визволення»/«звільнення» Україна не отримала «волі». Слабким місцем української пострадянської історіографії є також те, що вона захопилася абсолютизацією ролі українців у перемозі над нацизмом та перебільшенням «суб'єктності» радянської України на міжнародній арені, взявши на озброєння радянський підхід. Важливим завданням сучасної української історичної науки має бути допомога українському суспільству в пошуках відповіді на запитання, як сприймати Другу світову війну.

Українські науковці беруть участь у дискусіях про українське, східноєвропейське і пострадянське історіописання, зокрема й про висвітлення та вивчення подій Другої світової війни. Результати однієї з таких дискусій опубліковані у збірнику «Сучасні дискусії про Другу світову війну». Один із авторів, В. Гриневич, стверджував: «Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише утвердження національної ідентичності, демократизації та гуманізації суспільства, це ще й вихід з-під впливу Росії, для якої модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну є потужним інструментом політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі» [14, с. 64].

Л. Зашкільняк зазначає, що «...фундаментальним радянським міфом, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф «Великої Вітчизняної війни» і «великої Перемоги». Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останні десятиліття існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. Цей комуністичний конструкт у комплексі з набором його складових про «подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «вирішальною роллю комуністичної партії», морально-політичною єдністю радянського народу», «потужним партизанським рухом в тилу ворога», «зрадниками колаборантами» та багатьма іншими й сьогодні вірно служить обґрунтуванню існування імперської Росії та її колоній під виглядом СРСР і радянського народу. Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо» [22, с. 27-28].

І. Патриляк запропонував власний підхід до схеми української історії періоду Другої світової війни. Основні її елементи відображено в таблиці 1.2 [50, с. 179-180].

Таблиця 1.2

**Схема української історії періоду Другої світової війни
(за І. Патриляком)**

Елемент схеми	Зміст
Оцінка Другої світової війни в контексті глобальних історичних процесів	Остання світова війна була частиною глобальних історичних процесів, які передбачали боротьбу за ресурси, вона послідовно «вийшла» із Першої світової війни і «продовжилася» у «холодній війні».
Характер війни для світу	Війна носила типовий імперіалістичний характер.

і для України	Для України вона була «чужою війною» під час якої велося небачене досі у світовій історії змагання за реалізацію різних глобальних і локальних імперських проєктів, що передбачали повне або часткове включення до їхньої орбіти українських земель і населення.
Ставлення українців до двох імперіалістичних проєктів	Два найпотужніші імперіалістичні проєкти, які конкурували за панування над Україною були проєкт гітлерівської « нової Європи » і сталінської « світової революції ». Кожен з них мав ідейних прихильників та категоричних противників серед населення України.
Оцінка українського визвольного руху	Друга світова війна стала періодом пікової активності українського визвольного руху, котрий пропонував власний проєкт для України – самостійну державність на всіх територіях, де переважав український етнос. Незважаючи на масштабність і непогану організованість визвольного руху, він не отримав повноцінного історичного шансу на реалізацію свого задуму між 1939 і 1945 рр..
«Незавершеність» війни для України та країн Центрально-Східної Європи	Для України, як і для всієї Центрально-Східної Європи, Друга світова війна була «незавершеною війною», оскільки не принесла ні соціального, ні економічного, ні національного звільнення.
Статус України після війни	Бездержавний статус України перетворював її на жертву війни, виключаючи з кола переможців або переможених.

Отже, українська історіографія Другої світової війни у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Для осмислення важливих аспектів війни українським науковцям знадобилося декілька десятиліть. Український дискурс Другої світової війни триває. Під час вивчення історії Другої світової війни важливо враховувати застереження, висловлене Я. Грицаком на конференції, присвяченій сучасним викликам у викладанні історії цієї великої трагедії ХХ століття: «Сьогодні найбільшим викликом для українських істориків і педагогів – вийти в підручниках та у викладанні історії за рамки національної парадигми у глобальний контекст, адже у національній парадигмі з'являється спокуса до маніпуляцій історією з політичною користю і до перебільшеної віктимізації». У зв'язку з цим актуалізується проблема розуміння сучасного європейського погляду на Другу світову війну.

1.3 Сучасний європейський погляд на Другу світову війну

З нагоди 80-річчя початку Другої світової війни (вересень 2019 р.) Європейський парламент ухвалив резолюцію, у змісті якої відображено позицію європейської наукової спільноти та суспільства загалом щодо найбільшої трагедії ХХ століття. Згідно з резолюцією, Європарламент покладає відповідальність за початок Другої світової війни і на нацистську Німеччину, і на Радянський Союз, адже нацистська Німеччина та СРСР здійснювали політичну, економічну і військову співпрацю з метою підкорення Європи і поділу її на сфери впливу згідно з Пактом Молотова-Ріббентропа.

Важливим посилом для України є засудження Європейським парламентом відбілювання Росією комуністичного тоталітаризму та спотворення історичних фактів. Європейська спільнота не заперечує внесок комуністичного режиму у перемогу над нацизмом, але вважає, що ця заслуга перед людством ніяким чином не виправдовує його власних злочинів проти людяності. У резолюції перераховано усі злочини, які вчинили обидва

тоталітарні режими: голокост, депортації, розправи над польськими та латвійськими офіцерами, штучний голод в Україні та створення ГУЛАГУ. Європарламент нагадав про те, що злочини нацистської Німеччини були засуджені під час Нюрнберзького процесу, натомість злочини комуністичного тоталітарного режиму ще потребують морально-правової оцінки.

Як зазначається у резолюції, «...постійне існування у громадських просторах у деяких державах-членах Євросоюзу пам'ятників та меморіалів (парків, скверів, вулиць тощо), що прославляють Радянську армію, яка окупувала ці країни, прокладає шлях до спотворення історичних фактів щодо причин, перебігу та наслідків Другої світової війни».

Серед європейських дослідників історії Другої світової війни слід назвати таких: Алан Джон Персиваль Тейлор та Річард Овері (британські історики), Штефан Требст (професор Лейпцизького університету), Адам Міхнік (польський історик, засновник і головний редактор *Gazety Wyborczej*, дисидент, політв'язень комуністичного режиму, один з ідейних натхненників польської «Солідарності»).

Одним із дратівливих та «делікатних» питань Другої світової війни є оцінка пакту Молотова-Ріббентропа європейськими та російськими істориками. Зокрема, як стверджує Штефан Требст, у німецькій історіографії Пакт Молотова-Ріббентропа (у Німеччині його називають пакт Гітлера-Сталіна) оцінюється як передумова нападу нацистської Німеччини на Польщу. Проте німецькі історики не акцентують увагу на тому, що напад був скоординований з радянським керівництвом, позаяк 17 вересня Червона армія напала на Польщу. Вермахт та Червона армія окупували «свої» частини Польщі. Німецький історик також визнає, що його колеги, подібно до російських істориків, не хочуть згадувати про спільні паради у Бресті після завершення окупації Польщі, про спільні засідання гестапо та НКВС у Закопане, на яких узгоджували деталі плану розправи над польською елітою.

Більше десяти років тому (у 2009 р.) Ш. Требс стверджував, що «...Москва, Київ та Мінськ ніколи не визнають, що для них війна почалася вже у вересні 1939 року. Ніхто не готовий визнавати власну неправоту» [69]. Проте німецький професор помилився щодо Києва, адже українські історики дотримуються такої позиції: війна для України розпочалася у вересні 1939 р.

А. Дж. Тейлор у книзі «Витоки Другої світової війни» висловлював занадто контроверсійні ідеї щодо постаті Гітлера та періодизації Другої світової війни. Зокрема, історик переконаний, що вождь нацистів насправді боявся, що світова війна його знищить, і тому обирав стратегію низки невеликих перемог без значних бойових дій. Коли ж бойових дій не можна було уникнути, німецькі війська обирали бліцкриг. Перед початком Другої світової війни, як стверджує Тейлор, Німеччина не була надто сильною, тому Гітлер шукав союзників в особі Японії та Італії. У зв'язку з тим, що великих сподівань щодо цих союзників у Гітлера не було, він звернув свій погляд на СРСР. Пакт Молотова-Ріббентропа та секретні додатки до нього показали, що у нацистської Німеччини з'явився надійний союзник, який всупереч санкціям забезпечив її стратегічною сировиною, що особливо було важливо напередодні вторгнення до Франції. Отож, Тейлор, як і Требс, переконаний, що події, які розпочалися 1 вересня 1939 р, відбувалися за обопільною згодою двох диктаторів. Тому відповідальність за велику трагедію ХХ ст. несуть обидва тоталітарні режими однаковою мірою [66].

Адам Міхнік вважає, що Друга світова війна «була трагічною і для України, і для Польщі. Вона була трагічною не лише тому, що поглинула мільйони жертв, а також тому, що прирєкла і поляків, і українців на такий життєвий, політичний та ідейний вибір, який вибором не був. Це був проклятий вибір» [43]. Науковець зазначає, що український трагізм Другої світової війни полягав у тому, що «в ті часи українці боролися між собою: велика частина українського населення була пов'язана з Українською повстанською армією, з її різними внутрішніми крилами – мельниківцями, бандерівцями – для яких, тим не менш, спільною метою була самостійна

Україна, але велика частина українських патріотів воювала в Червоній армії проти Гітлера, що часто-густо призводило до того, що українець стріляв в українця – так, як було в Польщі під час Першої світової війни й потім, після 1944 року, коли поляки з підпілля часто стріляли в поляків, які були в комуністичній армії» [43].

А. Міхнік застерігає, що пастки можуть існувати в історії кожної країни. Якщо в Москві пропагується сталінська версія Другої світової війни, то путінським стилем мислення історик також вважає ідею про безневинність і вічну скривдженість поляків, яких, нібито, немає в чому звинувачувати. Автор не погоджується із ситуацією, коли в сучасній Польщі за пригадування пацифікації церков та українських сіл, «лавкове гетто» євреїв оголошують ворогом Польщі. Історик називає таку ситуацію вбивчою річчю, яка «формує державну брехню». А. Міхнік радить науковцям досліджувати історію так, щоб і поляки, і українці знали правду про свою історію, навіть тоді, «коли ця історія сумна і має чорні плями. Ми, поляки, маємо чимало чорних плям у нашій історії. Я не люблю пригадувати українцям їхні чорні плями, залишаючи це своїм українським колегам. Я схильний займатися польськими чорними плямами. І ми це робимо» [43].

Німецький історик, заслужений професор Європейського університету Відріна Карл Шльогель вважає, що дуже важливими є дебати про історію Другої світової війни, адже вони допомагають примиритися за умов викликів сьогодення. Водночас вчений не погоджується з тим, що можна вирішити проблеми певного суспільства після того, коли обговорили та вирішили всі питання минулого. Адже часто великі проблеми вирішуються тоді, коли суспільство досягло певної стабільності і певного рівня політичної культури. За приклад може слугувати Німеччина, якій знадобилося 20 років, щоб розпочати обговорення та подолати час мовчання. Проте процеси демократизації у післявоєнній Німеччині відбувалися нелегко і по-різному у Західній та Східній частинах Німеччині [47]. Німецький історик називає події XXI ст. в Україні війною, «яка повернулася в Європу» і також

погоджується з тим, що радянський режим має так само, як і нацистська Німеччина нести відповідальність за скоєні злочини проти людяності. Адже саме взаємини Радянського Союзу із нацистською Німеччиною уможливили найбільшу катастрофу ХХ століття.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК СФЕРА ВИКЛАДАННЯ

2.1. Висвітлення історії Другої світової війни в сучасних шкільних підручниках

У формуванні уявлень про минуле шкільні підручники історії поступаються засобам масової інформації. Це засвідчили результати соціологічного опитування, які були оприлюднені в Аналітичній доповіді «Культурні практики і культурна політика» [17]. Так, на запитання «З яких джерел Ви отримуєте інформацію про Другу світову війну?» лише 24% респондентів вказали на те, що джерелом інформації для них є навчальна література.

З огляду на те, що в освітньому процесі шкільний підручник залишається домінуючим засобом навчання, варто проаналізувати зміст його текстового та позатекстового компонентів розділу, присвяченого темі Другої світової війни.

На думку К. Баханова, у вітчизняному підручникотворенні можна виокремити такі тенденції: доведення підручників до достатнього рівня вимог, спрямованих на краще засвоєння учнями навчального матеріалу; пошук шляхів розвивального, творчого спрямування підручників [1, с. 6].

Науковці вказують на домінуючі чинники, які визначають якість шкільного підручника – соціальні та психолого-педагогічні. Зокрема, підручникотворення здійснюється з урахуванням досягнень психолого-педагогічної науки, що детермінує структуру і тривалість загальноосвітньої школи та регламентує відбір змісту освіти для певної вікової категорії учнів, який втілюється у підручниках – основних носіях цього змісту.

Соціальні чинники детермінують переосмислення цілей шкільної історичної освіти з урахуванням стану соціокультурної сфери. Така ситуація зумовлює складну діалектичну єдність загальнолюдського і національного;

відображення цих цілей у теоретико-методологічних підходах до розробки змісту шкільної історичної освіти; науково обґрунтований відбір цього змісту; його повноцінна репрезентація у шкільних підручниках як змістовій моделі процесу навчання.

Зміст розділу про Другу світову війну у підручниках історії обумовлений двома чинниками. По-перше, значною кількістю наукових праць та введених у обіг історичних документів а відтак – сформованою традицією «українського виміру» Другої світової війни. Друга обставина пов'язана з подіями 2014-2015 р., коли Україна пережила хвилю народної декомунізації. Прийнятий Верховною Радою у квітні 2015 р. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [20] окреслює комуністичний режим як окупаційний і ворожий щодо української держави. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [21] свідчить про відмову на рівні державної політики від міфології «Великої Вітчизняної війни» та про приєднання до тези, яку запропонували науковці й автори підручників: до розв'язання Другої світової війни причетні обидва тоталітарні режими – і нацистський, і комуністичний.

Нова Програма з історії для 10–11 класів (XX ст.) відповідає декомунізаційним законам. У новій Програмі тема «Україна в роки Другої світової війни» містить такі розділи: «Радянізація новоприєднаних територій. Правовий статус громадян на анексованих територіях. Масові політичні репресії 1939–1940 рр. Тактика «випаленої землі». Нацистський «новий порядок». Колабораціонізм. Остарбайтери. Концтабори. Масове знищення мирного населення. Голокост. Опір окупантам. Український визвольний рух. Створення УПА. Українсько-польське протистояння. Радянський партизанський рух. Депортація з Криму кримських татар та інших народів» [24].

Зміни, зафіксовані у програмі, знайшли відображення і в шкільних підручниках історії. Окремо варто зупинитися на двох нових підручниках, які з'явилися у 2018 р. Йдеться про підручники інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10 класу [12; 44]. Обидва підручники містять два великі розділи:

- «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни»;
- «Друга світова війна. Перебіг та результати».

В обох підручниках події 1939-1940 рр. не названо «визволенням» чи «возз'єднанням». За назвами параграфів можна визначити оцінку авторами тих подій:

О. Гісем	М. Мудрий, О. Аркуша
1. «Агресія СРСР проти держав Центрально- Східної Європи в 1939–1940 рр.»	1. «Початок Другої світової війни. Радянська окупація Західної України»,
2. «Радянізація Західної України в 1939–1940 рр.»	2. «Радянізація західних областей України».

Голокосту автори обох підручників відвели окремий параграф. Також в один параграф М. Мудрий та О. Аркуша вмістили матеріал про Рух опору в Україні. Розповідаючи про український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України, автори розкривають питання про українсько-польські відносини і стисло (одним абзацом) повідомляють про події на Волині 1943 р.: «Українські й польські збройні формування... розпочали взаємне винищення, втягуючи в кривавий конфлікт місцеву людинність» [44].

У своєму підручнику О. Гісем питання про Рух опору розкриває у двох параграфах:

- «Рух Опору та його течії в Україні»;
- «Польський рух Опору на західноукраїнських землях. Україно-польське протистояння».

Проблема українсько-польського конфлікту детально висвітлюється на трьох сторінках підручника, де автор зазначає: «Проводилися «взаємні відплатні» акції, до яких втягувалися поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків, що перебували на службі в нацистів... Збройні загони почали нищити цілі села з мирним населенням» [12].

Доволі детально обидва підручники висвітлюють трагедію кримськотатарського народу – депортацію 1944 р., а також інших народів із Криму. Описуючи завершення війни, автори не використовують термін «визволення» щодо України, вживаючи натомість «Вигнання військ гітлерівської коаліції з України» (Мудрий, Аркуша) [44] та «Вигнання з України нацистських загарбників» (Гісем). Гісем, зокрема, зауважує: «Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України не стало визволенням» [12].

З метою вивчення особливостей побудови розділу «Друга світова війна» у шкільних підручниках історії для 10-го класу використано метод контент-аналізу, тобто якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Цей метод передбачає переведення у кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей. Мета контент-аналізу – це вимірювання частоти. Обстежуваний текст або зображення зводиться до обмеженого набору певних елементів, які потім обчислюються та аналізуються, щоб визначити частоту повторення символів та їх співвідношення [23].

Об'єктами контент-аналізу обрано сім підручників історії для 10-го класу: три підручники всесвітньої історії (О. Гісем, О. Мартинюк; Т. Ладиченко; І. Щупак), два підручники історії України (О. Пометун, Н. Гупан; В. Власов, С. Кульчицький) та підручник інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» (М. Мудрий, О. Аркуша).

У контексті предмета дипломного дослідження визначено завдання щодо відображення європейських підходів у висвітленні історії Другої світової війни. Перш за все було проаналізовано, як автори чинних підручників створюють умови для реалізації принципу багатоперспективності та розвитку критичного мислення на підставі аналізу різноманітних джерел. Адже такі підходи сприяють вихованню толерантності та забезпечують формування громадянського дискурсу.

Слід зазначити, що в більшості підручників обсяг авторського тексту співвіднесено з обсягом джерел різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць тощо). Виняток складає підручник історії України авторів О. Гісема та О. Мартинюка, де виявлено лише авторський текст, тому цей підручник не брався до уваги під час контент-аналізу. Контент-аналіз історичних джерел, розміщених у підручниках історії здійснено за такими категоріями: офіційні документи, свідчення очевидців, погляд історика. Співвідношення кількості історичних джерел до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії різних авторів відображено в діаграмі (Рис. 2.1).

Рис. 2.1. Співвідношення кількості історичних джерел до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії

Зміст діаграми свідчить, що найбільше історичних джерел (47 позицій) розміщено у підручнику історії України авторів О. Пометун та Н. Гупана. У цьому підручнику вміщено різні історичні документи: постанови, спогади, листи, а також візуальні джерела як важливі документи періоду війни. Серед документів є такі, які відображають різні точки зору, що сприяє розвитку у старшокласників критичного мислення. На основі діаметрально протилежних суджень учні мають винести свій присуд, щоб навчитися самостійно оцінювати події і факти.

У наступній діаграмі (Рис. 2.2) відображено кількісні показники щодо розміщення офіційних документів періоду Другої світової війни. Найбільше офіційних документів (14 позицій) розміщено у підручнику історії України авторів В. Власова та С. Кульчицького.

Рис. 2.2. Кількість офіційних документів до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії

Зокрема, у підручнику вміщено уривок листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія» (1943 р.), німецька пам'ятка про Рух опору на території України (1944 р.), уривки із наказу СД – нацистської секретної служби безпеки (1941 р.) та рапорту СД райхскомісаріату «Україна» (1942

р.), уривок із відозви проводу ОУН до польського населення (1943 р.) тощо. Зміст перелічених документів свідчить, що автори підручника сприяють реалізації принципу багатоперспективності та забезпечують умови для роботи учнів з історичними джерелами.

Важливим історичним джерелом є свідчення очевидців через їхні спогади, листи тощо. Як видно з наступної діаграми (Рис. 2.3) за кількістю розміщених у підручнику свідчень очевидців (27 позицій) переважає підручник історії України О. Пометун та Н. Гупана.

Рис. 2.3. Кількість свідчень очевидців до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії

Слід також відзначити той факт, що у підручнику історії України В. Власова та С. Кульчицького за допомогою історичних документів створено умови для реалізації методики перехресної історії. Автори підручника розмістили спогади очевидців, які з різних позицій висвітлюють події Другої світової війни. Зокрема, учням запропоновано визначити цінність спогадів генерала Вермахту К. Типпельскірха: «У результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі

російські сили, які перебували в трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були стиснуті з усіх боків. У цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, великими силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх.

...Пройшло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі і розчленовані на окремі частини, було знищено й взято в полон. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. осіб, захоплення 3718 гармат і 884 танків...» [5, с. 211].

Автори сучасних підручників історії для аргументації певної позиції посилаються на авторитетну думку науковця, які бувають також і авторами шкільних підручників (С. Кульчицький, В. Степанков та ін.). Серед авторів проаналізованих підручників найчастіше до авторитетної думки науковців звертаються М. Мудрий та О. Аркуша: у їхньому підручнику розміщено 17 позицій істориків (Рис. 2.4).

Рис. 2.4. Кількість поглядів істориків до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії

Заслуговує також на увагу той факт, що В. Власов та С. Кульчицький спонукають десятикласників до роздумів над аргументами науковців. За

приклад можуть слугувати наведені міркування науковців щодо колабораціонізму українських націоналістів у роки Другої світової війни.

М. Коваль	С. Кульчицький
<p>«Немає правових підстав тлумачити як «чорну зраду» порозуміння оунівського керівництва з нацистськими ватажками (йдеться про співпрацю ОУН і Вермахту, зокрема про створення батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд»). Адже оунівці не присягали на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи зраджували вони свій народ, йдучи в ім'я своїх ідей на союз із «Третім рейхом», такою ж мірою стосується Сталіна з Молотовим».</p>	<p>Незважаючи на співпрацю Т. Бульби-Боровця в 1941 р. з окупаційними військами, його не варто звинувачувати в колабораціонізмі, як це постійно робили у свої публікаціях радянські автори. Сам термін «колабораціонізм» означає відносини двох сторін, коли одна сторона служить іншій усупереч інтересам свого народу і батьківщини. Т. Бульба-Боровець був громадянином Польської держави, хоча й боровся проти неї ще з юнацьких років. Встановлену в західній Україні в 1939 р. радянську владу він не визнавав»</p>

Автори підручника пропонують учням поміркувати, що дає підстави сучасним історикам для таких висновків та навести власні аргументи на підтвердження або спростування викладеної думки [5, с. 216]. Тобто старшокласники опиняються у ситуації вибору, коли потрібно аргументовано відстоювати власну позицію.

Іншим прикладом реалізації принципу багатоперспективності може бути розміщений у даному підручнику документ, у якому сучасний історик висловлює своє ставлення до святкування Дня перемоги.

Ю. Шаповал: «Не слід святкувати загибель людей і колапс мирного, нормального життя. Ми повинні мати День перемого і пам'яті.

Прислухайтесь до історії, відчуйте мовчання тих, кого немає сьогодні з нами, тих. Хто був правдивим визволителем людства від нацистської чуми. І тоді зрозуміємо: це не день парадів, демонстрації сили... ось так важлива для людства подія виявилась ніби розділеною «навпіл». До речі. За Сталіна згадане свято перемоги (як неробочий день) протрималось недовго: його фактично скасували (оголосили робочим днем) наприкінці 1947 р. Хоча офіційно про це не мовилося, але зробили це з огляду на жахливі наслідки війни, в тому числі на колосальну кількість калік на вулицях. Вони унаочнювали банальну істину – як же можна святкувати те, що принесло стільки горя. Поновили День перемоги як свято і вихідний за Леоніда Брежнєва у 1945 р. поновили з етою політико-ідеологічного «цементування» суспільства. Це супроводжувалось відродженням сталінських міфів, героїзацією війни, неправдою, формуванням мілітарної психології» [5, с. 247-248].

У методичному апараті підручника поставлено такі завдання для учнів:

- «Прочитайте фрагмент праці сучасного історика.
- Проілюструйте конкретними фактами тези вченого про ціну перемоги над нацистськими окупантами.
- Чи погоджуєтесь з такими міркуваннями історика?
- Чи не перебільшує він, на вашу думку, вплив ідеології на вшанування пам'яті про війну?
- Чи цілком подолано цей вплив у сучасній Україні?» [5, с. 247].

На якість будь-якого підручника впливає наявність методично доцільного ілюстративного матеріалу, який є елементом позатекстового компоненту підручника. Ілюстрації стосовно до текстового компоненту поділяють на три групи:

- провідні, які самостійно розкривають зміст навчального матеріалу;
- рівнозначні, які поряд із основним текстом допомагають глибше та усвідомлено засвоювати зміст навчального матеріалу;

- обслуговуючі, завдання яких полягає у тому, щоб доповнювати, конкретизувати, емоційно посилювати зміст тексту, допомагаючи ефективному засвоєнню матеріалу.

У контексті нашого дослідження під час контент-аналізу виокремлено такі ілюстрації, які слугують джерелом історичної інформації та сприяють розвитку критичного мислення школярів. Серед них – карикатури/плакати, світлини (сюжетні), портрети історичних діячів.

Кількісний контент-аналіз спрямований на виявлення кількості ілюстративного матеріалу, який служить історичним джерелом для вивчення історії Другої світової війни. Кількісне співвідношення ілюстративного матеріалу в підручниках різних авторів відображено у діаграмі (Рис. 2.5).

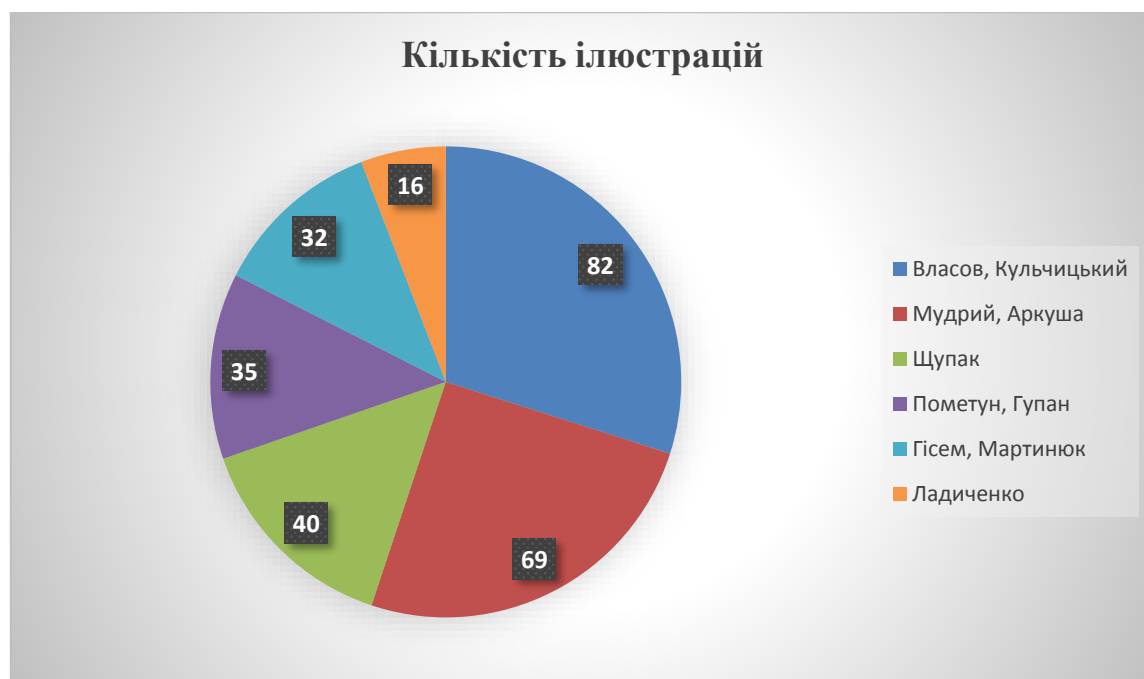

Рис. 2.5. Співвідношення кількості ілюстративного матеріалу з теми «Друга світова війна» у шкільних підручниках історії

Щодо видів ілюстративного матеріалу, то у різних авторів вони мають різне співвідношення, що відображено у гістограмі (Рис. 2.6).

Як видно з гістограми, в усіх підручниках переважають ілюстрації, які відображають історичні факти-події, факти-явища та факти-процеси, що

стосуються періоду Другої світової війни. Так, найбільше сюжетних світлин розміщено у підручнику історії України авторів В. Власова та С. Кульчицького (50 позицій). Натомість переважають портрети історичних діячів в підручнику інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» авторів М. Мудрого та О. Аркуші (28 позицій).

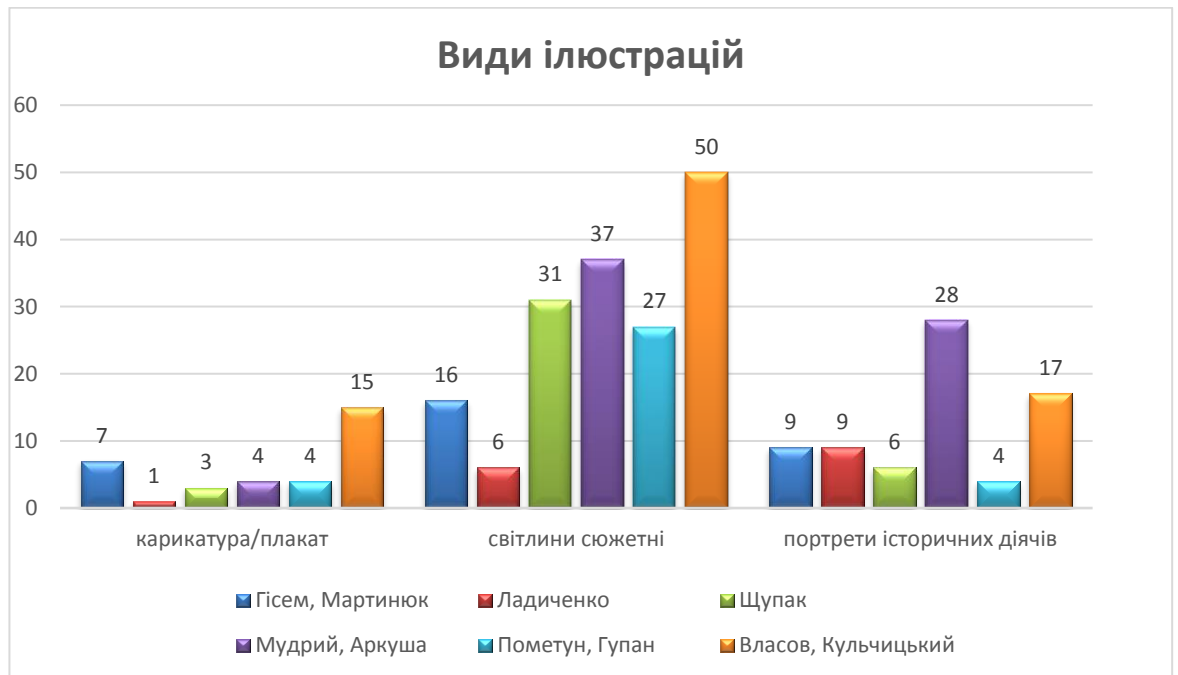

Рис.2.6. Співвідношення видів ілюстративного матеріалу, який відображає події Другої світової війни

Конструкція методичного апарату до ілюстрацій у підручниках історії побудована у формі системи завдань, запитань і вправ та виконує такі методичні функції:

- планування дій, які має виконувати учень у роботі з ілюстраціями;
- підпорядкування прийомів роботи з ілюстраціями специфіці та змісту основного тексту підручника;
- поступове ускладнення прийомів роботи з ілюстраціями;
- передбачення здійснення старшокласниками перцептивних дій у роботі з ілюстраціями, які дадуть можливість створювати історичні образи та оперувати ними;

- організація повноцінної пізнавальної діяльності учнів з ілюстраціями за допомогою супровідної інформації до зображень.

Контент-аналіз семи підручників історії для 10 класу свідчить про те, що їхні автор пропонують періодизацію Другої світової війни, яка відповідає сучасним науковим підходам; покладають однакову відповідальність за злочини на території України на нацистський та більшовицький тоталітарні режими; адекватно описують усі рухи опору нацистам, а також національні трагедії – Голокост, депортації за національною ознакою та воєнні злочини. Вважаємо, що хронологія війни є науково обґрунтованою та коректною. У підручниках відображено український вимір Другої світової війни. Тобто детально зображено події (у тому числі – трагічні), пов'язані з відступом, поразками через прорахунки радянського керівництва, а також життя населення на окупованих територіях. Автори підручників відмовилися від конструкта «визволення України від німецьких загарбників», натомість вживають:

- «вигнання з України нацистських окупантів» (В. Власов, С. Кульчицький)
- «вигнання нацистських загарбників з України» (О. Гісем, О. Мартинюк)
- «вигнання німецьких окупантів та їх союзників з України» (О. Пометун, Н. Гупан).

Як зазначає Н. Гончаренко, «усі ці зміни допомагають поступово відділяти освітній простір України від успадкованої від СРСР міфології Великої вітчизняної війни та пропагованого нині Російською Федерацією культу «Великої Перемоги» [13, с. 55].

Вчителю історії варто враховувати думку відомого українського історика Я. Грицака, який вважає, що «...українським авторам [підручників] не варто аж так вганятися за стерильною об'єктивністю... Головне, щоб історик чітко усвідомлював свою мету, яку він ставить при написанні чи викладанні історії, і чесно до неї признавався. Думаю, що для сучасного

українського історика немає важливішої мети, ніж редефініція, чи творення нової української ідентичності. Історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який він пов'язаний зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають» [15, с. 71].

2.2. Робота з історичними документами

Під час вивчення історії Другої світової війни важливе значення має безпосереднє знайомство учнів із джерелами історичного знання – документами. Європейський методист Р. Страдлінг визначає такі функціональні можливості історичного документа як засобу навчання:

- «ретельно відібрані першоджерела можуть допомогти оживити історію для багатьох учнів, оскільки вони розповідають про особистий життєвий досвід, розумові процеси і турботи людей, що прямо чи опосередковано пов'язані з подіями, що вони вивчають;
- у підручниках події завжди описуються заради накопичення фактів. У поєднанні з необхідністю давати коротке викладення того, що відбулося, учням часто пропонується розповідь, де люди, від яких залежало рішення, виглядають переконаними у своїй правоті, а результати подій - неминучими. Письмові свідчення того часу (дипломатичні депеші чи протоколи нарад, листи чи щоденникові записи) часто допомагають показати процес прийняття рішення (під тиском, при наявності неповної і суперечливої інформації) в реальному часі;
- при безпосередній роботі з письмовими джерелами учні мають застосовувати основні історичні поняття, задавати питання, аналізувати і пояснювати зміст інформації, робити висновки і власні умовиводи, які вони потім можуть перевірити з іншими способами їх тлумачення;
- первинні джерела надають учням прекрасні можливості відчувати себе в ролі людей, безпосередньо пов'язаних з подіями, що вивчаються;

- опрацювання первинних письмових джерел показує учням різні погляди на окрему історичну подію чи процес, а також надає можливість порівняти тексти, написані в той час учасниками, очевидцями і коментаторами, з текстами, складеними істориками згодом;
- звернення до різних письмових джерел, особливо першоджерел, також дозволяє учням перевірити висновки і пояснення, викладені в підручниках, викладачами чи засобами масової інформації. У більшості випадків регулярне використання першоджерел поряд з підручниками й іншими навчальними матеріалами сприяє надбанню «звички» перехресної перевірки фактів і їхніх тлумачень;
- вивчення письмових свідчень у хронологічній послідовності виробляє «звичку» до критичного аналізу того, як кожен новий елемент інформації підтверджує чи заперечує інформацію й її тлумачення, хронологічно викладені в інших документах. Це не просто частина процесу ознайомлення учнів з методом вивчення історії, але це також є способом подальшого розвитку їх здібностей міркувати, вміння думати, аналітичних навичок, що, у свою чергу, сприяє розвитку в них громадянськості» [63, с. 227-228].

Робота з історичним документом сприяє виробленню в учнів уміння глибокого аналізу. Вчити учнів працювати з історичним документом потрібно поетапно. Зокрема, В. Курилів пропонує у старших класах здійснювати цю роботу за таким алгоритмом:

- «Критично розгляньте документ. Залучіть уяву. Визначте важливість документа. Ставтесь скептично до тексту – чи правду пишуть? Які докази правди? Які ще інші погляди можуть бути?
- Що можна довідатися про суспільство того часу? У що вірили люди? Які цінності шанували?
- Що для вас значить цей документ?» [32, с. 51]

О. Цимбалюк (вчителька історії Іванівської ЗОШ I-III ступенів Житомирського району) організовує аналіз історичного документа за таким алгоритмом:

1. «З'ясуйте походження документа:
  - Хто його автор?
  - За яких історичних обставин з'явився документ?
  - Що являє собою документ за змістом і формою: опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо?
2. З'ясуйте, які завдання до документа слід виконати?
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення нових понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа [41, с. 72]

Для опанування методики опрацювання історичних документів можна застосувати вправу «Архіваріус», яку учні виконують відповідно до алгоритму роботи з історичним документом.

Наведемо приклад виконання вправи «Архіваріус» під час роботи з двома історичними джерелами за одним алгоритмом (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Вправа «Архіваріус» відповідно до алгоритму роботи з історичним джерелом

Алгоритм	Фрагмент статті з «Енциклопедії історії України»	Листівка УПА «За що бореться Українська повстанська армія» (1943 р.)
1. Хто автор документа?	Автор – сучасний історик А. Кентій	Листівка УПА «За що бореться Українська повстанська армія» (1943 р.)
2. За яких історичних	Результат аналізу офіційних даних	У ході загострення боротьби УПА з радянськими та

обставин з'явився документ?	УШПР про боротьбу партизан із нацистами під час Другої світової війни	німецькими військами під час Другої світової війни
3. Що являє собою документ за змістом і формою?	Опис історичної події сучасним істориком	Листівка агітаційно-інформаційного характеру
4. З'ясуйте, які завдання до документа слід виконати	Сформулювати твердження про форми радянського партизанського руху: рейкова війна, диверсії, захоплення населених пунктів, розвідувальна діяльність	- З якою метою було створено УПА? - Які завдання мала УПА під час війни та після неї? - Які зміни в діяльності УПА політичного та економічного характеру передбачено цим документом? - Які із завдань прийнятні сьогодні, а які ні? - Які з тез листівки, на вашу думку, найбільше дратували комуністичну владу?

Опрацювання нового матеріалу з теми «Окупаційний режим в Україні» вчителька історії Миколаївської гімназії № 3 Л. Маханьковська [41, с. 66] пропонує розпочати з роботи над візуальним джерелом «В окупованому Харкові. 1942 р.» [5, с. 219]. Працюючи над світлиною, можна застосовувати такий алгоритм:

1. Що (кого) зображено на світлині?
2. Вкажіть, за можливості, коли було зроблено цю світлину? (рік, період, подія).

3. Це природна світлина, чи для неї спеціально позували?

4. Що ви знаєте про події, відтворені на світлині?

Роботу зі світлинами можна організувати відповідно до запитань, наведених у підручнику.

Питання	Інтерпретація
Що роблять зображені на світлині мешканці Харкова?	Ознайомлюються з німецькими агітаційними плакатами
Які деталі свідчать про те, що люди почуваються заляканими і деморалізованими? Що, на вашу думку, вони відчують?	Люди між собою не спілкуються, на плакатах висунуто звинувачення на адресу лідера СРСР, критика якого була неприпустима.
З якою метою створено плакат ?	Плакат створено з метою викрити злочини режиму Сталіна і привернути радянських людей до співпраці.
Які спільні риси притаманні тогочасній пропаганді нацистського та більшовицького тоталітарних режимів?	Масовий характер, політичний характер, завоювання свідомості людей.

Роботу з історичним джерелом підсумовує учитель, підкреслюючи, що вся територія України була окупована нацистами 22 липня 1942 р.

Важливим історичним джерелом є плакат. Алгоритм роботи з плакатом такий:

1. Хто автор плаката?
2. Яка назва, підпис?
3. Що зображено?
4. Яка мета створення плакату?
5. Коли відбувались зображені події (явища)?

Прикладом роботи з плакатом є вивчення теми «Окупаційний режим в Україні». У підручнику з цієї теми розміщено два плакати: «Виїжджайте на ремісничу працю до німецьких фабрик. Повернете досвідченими фахівцями» та «Їдьте на працю до Німеччини» [5, с. 222].

Автори підручника пропонують учням відповісти на такі запитання:

- Яким явищам окупаційної політики Райху вони присвячені? Кому адресовані? Чому виїзд на примусові роботи пропагандисти подають як перевагу?
- Поміркуйте, яку роль відграють гра кольорів, різні шрифти, завдяки яким автор привертає увагу глядачів до ключових слів. Які ці слова? (завдяки грі кольору і застосуванню різних шрифтів автори плакату вдалося виокремити в реченні необхідні слова, що об'єднуються в пари-твердження і відкладаються на рівні підсвідомості: *виїжджайте – повернетеся та ремісничу працю – досвідчені фахівці*).
- Який вплив на глядача мали справляти зображення у лівій верхній частині трьох хлопців у вишиваних сорочках і галицьких кептарях із валізами в руках? (це зображення створює у глядачів враження повернення, а не виїзду завдяки тому, що автор створив динаміку руху в постатях зліва направо на фоні німецьких фабрик).
- Що символізують постаті німецького селянина, який на фоні залитих сонцем, оброблених полів лівою рукою ніби запрошує українських чоловіків і жінок, і українців, зображених у сірих тонах? (в основі авторської композиції – саме пересічні німці запрошують виїжджати до Німеччини; контраст кольорів у зображенні німців і українців є своєрідною алегоричною формою, яку плакатисти використовують для відображення умовного переходу із темряви радянського мороку у світлу «нову» Європу).
- Про що свідчить той факт, що зусилля нацистської пропаганди були спрямовані на формування позитивної мотивації до депортації на примусові роботи?

Отже, присутність на уроці історичного документа допомагає учням відчутти дух епохи, сприяє формуванню в них інтересу до історії. Учні краще сприймають історичний матеріал, вчаться його аналізувати та критично оцінювати.

2.3. Застосування усноісторичних проектів під час вивчення історії Другої світової війни

Події Другої світової війни принесли безліч страждань поколінню людей, які її пережили. Проте війна нанесла психологічну травму не лише людям воєнного покоління, але й їхнім нащадкам. Адже жертви трагедії ХХ ст. передають травму у спадок своїм дітям, онукам, правнукам.

Для того, щоб глибше проникнути у сутність історичного процесу, не можна ігнорувати особистісний вибір, мотиваційні чинники і життєві стратегії його суб'єктів. Репродукція політичної історії повинна бути доповнена особистими роздумами, регіональної історією, історичними портретами. Тому один із дослідників Другої світової війни М. Коваль зазначав: «Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб – нерідко, як бачимо, посередніх і обмежених постатей – спричиняло недооцінку, а інколи й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в описах героїчних вчинків і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо. Наукові праці рясно нашпиговані безликими прізвищами, а не людськими особистостями» [30, с. 19].

Під час вивчення історії Другої світової війни у 10 класі учні мають можливість отримати інформацію безпосередньо від учасників тих трагічних подій і подивитися на ці події з іншої перспективи. Для цього застосовують метод усної історії.

Усна історія, на переконання англійського історика Джона Тоша, є унікальним інструментом для проникнення в процеси історичного буття, оскільки «вона відображає живий зв'язок між минулим і теперішнім, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між «історією» та «міфом». Одним словом, усна історія – це сировина для соціальної пам'яті» [68, с. 192].

Подібні судження висловлює О. Удод, який вважає усну історію новим, сучасним напрямом у методології історичних досліджень, котрий здатен «реагувати на фундаментальні людські потреби в подоланні меж простору й часу та взаємодії з людьми, з культурою інших епох, розкриває гуманітарний зміст історичного процесу, а не лише його вузький політичний або економічний аспект» [70, с. 42]. Дослідницький інструментарій усної історії дає змогу оцінити історичне буття крізь призму людської долі, проектує новий гуманістичний образ світу минулого.

Цінність методу усної історії полягає в тому, що він дає можливість трактувати великі історичні події як взаємопов'язані та аналізувати вплив цих подій на життя звичайних людей. Під час застосування методу усної історії учні усвідомлюють, що світ не чорно-білий, що існує велика кількість точок зору на ті події, які з першого погляду здаються однозначними.

Завдяки усним повідомленням (свідченням) людей, колишніх учасників або свідків Другої світової війни, їхнім індивідуальним переживанням (поглядам, переконанням), що стосуються конкретного історичного періоду чи процесу, збагачуються знання учня.

Цінність методу усної історії полягає ще й у тому, що він є інструментом для подолання спадщини тоталітаризму, його застосування в шкільній практиці. Актуалізація гуманістичної спрямованості у конструюванні історичної дійсності на основі усних історій, смисловим центром яких є можливість доступу до суб'єктивних перспективних бачень світу індивідуумом, сприяє подоланню стереотипів, сурогатів історичній свідомості, розчищає ідеологічні завали, надає можливість дошукатися до

історичної правди, ліквідувати прояви конфронтації та нетерпимості у суспільстві. Під час виконання усної історичного проекту школярі на емоційному рівні займаються особистою долею конкретних людей з їхнього регіону, що допомагає їм у такий спосіб встановити зв'язок з власним сьогоденням. Крім того, участь у проекті дає можливість старшокласникам знайти певну компенсацію доволі сухому й часто перевантаженому фактами вивченню історії за шкільною програмою, а головне сприяє встановленню зв'язку з представниками старших поколінь. Завдяки цьому історичні, воєнно-політичні та суспільні обставини життя людей в період Другої світової війни стають більш зрозумілими для учнів. Під час проекту учні вчаться формулювати питання, робити інтерв'ю, аналізувати його, визначати поле для дискусій. Реалізація проекту допомагає усвідомити, що історію завжди проживає людина, яка має власний досвід і відповідно до цього досвіду інтерпретує події з минулого. За допомогою методу усної історії учні самостійно і невимушено формують свій погляд на події Другої світової війни. Вони усвідомлюють, що поруч з «великою (політичною) історією» є історія соціальна, тобто життя «звичайних людей» на тлі великої трагедії ХХ ст.

Звернемо увагу на особливості застосування методу усної історії в умовах освітнього процесу. По-перше, застосування методу усної історії у школі не передбачає суворого дотримання правил, а більш схильне до проведення біографічних інтерв'ю, які в жодному разі не можуть повністю вичерпати ту чи іншу тему. По-друге, у шкільній практиці застосування методу усної історії, за можливості, передбачає спілкування з членами сім'ї на тему Другої світової війни. Часто учні-інтерв'юери обирають свідком когось зі свого близького оточення.

Загалом можна констатувати, що використання методу усної історії під час вивчення Другої світової війни сприяє досягненню таких цілей:

- У невимушеній формі мотивує школярів вивчати історію Другої світової війни.

- Знайомить учнів з проблематикою Другої світової війни та її аспектами, які не передбачені навчальною програмою.
- Учні можуть познайомитися з регіональною специфікою історії Другої світової війни (наприклад, окупаційний режим міг мати специфічні прояви).
- Проект реалізується і в рамках стандартного навчання, і під час історичного семінару/ самостійної роботи учнів.
- Школярі розуміють різницю між колективною та індивідуальною пам'яттю.
- Відбуваються зустрічі з сучасниками подій.
- Учні опановують й інші форми навчання, пошуку інформації (відвідування краєзнавчого музею, архіву, спеціалізованої установи), крім звичного їм навчання за шкільною програмою.
- Проект має цілий ряд міжпредметних зв'язків (у першу чергу йдеться про суспільні науки і медійне виховання), завдяки яким можна освоїти багато практичних навичок (робота з аудіо- та відеотехнікою).

Розглянемо головні методологічні та технічні аспекти застосування методу усної історії. Перш за все, у вступі (представленні) шкільного проекту обґрунтовується вибір теми проекту. Наприклад, обираючи тему примусового вивезення молоді до Німеччини, треба вказати, що проект розрахований на всіх, хто небайдужий до минулого. Воно не повинно сприйматися виключно як історія, яка стосується народу, держави і «великих» історичних особистостей. Минуле стосується, в першу чергу, нас усіх і починається з нас самих, з нашої родини. За допомогою найрідніших нам людей – батьків, дідусів і бабусь, друзів, знайомих ми часто отримуємо первинне уявлення про те, в якому суспільстві ми живемо, чи жили. Проект, який пропонується вашій увазі, є спробою нагадати цю особистісну сторону минулого, про яку не написано в підручнику. Це спроба поглянути на історію трохи з іншої перспективи, яка може цікавим способом доповнити офіційні або визнані більшістю історичні рамки.

Проект «Остарбайтери» прагне в цікавій формі розглядати долі людей, які пережили вивезення до Німеччини на примусові роботи під час Другої світової війни. Суть проекту – самостійна робота учнів за допомогою усної історії з індивідуальною пам'яттю їхніх родичів, знайомих, батьків, бабусь і дідусів, учителів, людей з близького оточення. Основна ідея – відкрити учням «новий» погляд на історію, що відрізняється від офіційних схем, які створюються професійними істориками, і того, як вона представлена в шкільних підручниках історії. Індивідуальна історія дає можливість поглянути на «велику» історію в конкретному контексті, і, таким чином, вона стає для учнів більш зрозумілою. Якщо ми хочемо зацікавити учнів вивченням історії Другої світової війни, то необхідно представляти історичний матеріал у всьому його розмаїтті, у формі діалогу з історичними подіями. Школярі за допомогою вчителя повинні вступати в конфронтацію з дійсністю, як вона викладена в підручнику, розуміти, що не все в історії не піддається сумніву, і саму історію треба розглядати з різних точок зору, які часто можуть бути діаметрально протилежними.

Усноісторичні проекти можуть містити певні труднощі. Наприклад, учні повинні самостійно прийняти рішення, чи доцільно ставити своїм рідним питання на теми, які для них не завжди приємні, позаяк є ризик конфлікту при порушенні небажаних тем минулого. Разом з тим, подібні розмови можуть привести до розкріпачення і повної відкритості – людина говорить правду про себе й своє минуле.

Проект повинен мати просту структуру, яка робить можливим включення в роботу всього класу та окремих учнів. Результати робіт можуть бути представлені на сайті школи. Для учасників проекту вчитель повинен розробити методичні рекомендації, у яких варто вказати, що метод усної історії складається з бесіди між тим, хто запитує (інтерв'юер) і опитуваним (респондент). Інтерв'юер заздалегідь готує схему розмови і конкретні запитання, які повинні розкривати всі аспекти теми, в даному випадку – політику нацистського окупаційного режиму під час Другої світової війни.

Інтерв'ю записується на аудіо- або відеокамеру, переводиться в текстову форму і потім оцінюється. Учитель також може запропонувати учням орієнтовну схему інтерв'ю, залишивши учням право самостійно формувати остаточний варіант запитань.

Іншим прикладом може бути проект, пов'язаний із вивченням відношення свідків воєнного лихоліття до подій окупаційного режиму в роки радянсько-німецької війни. Обґрунтування вибору теми проекту: кожна українська родина пов'язана з війною незримою ниткою пам'яті про полеглих і тих, кого вона обпалила своїм вогнем. Пам'ять про воєнне лихоліття є визначальною рисою ментальності нашого народу. Однак з історією радянсько-німецької війни пов'язано чимало перекручень, шаблонів, міфологем та стереотипів, а нерідко і відвертої фальсифікації та цілеспрямованого замовчування багатьох її сторінок. Інформація про війну як патріотичну боротьбу усього радянського народу, героїчний подвиг у захисті комуністичних ідеалів переглядається сучасними дослідниками. Вони стверджують, що воєнне лихоліття продемонструвало не легендарний ентузіазм монолітного українського народу, а виявило глибинний розкол суспільства: на тих, хто самовіданно воював у лавах Червоної армії, тих, хто протистояв комуністичному режиму і тих, хто змушений був пристосуватися до різних режимів. Дана обставина актуалізує необхідність залучення до дослідження культурно-життєвих практик конкретних людей у всіх різновидах та взаєминах з навколишнім світом та соціумом для розуміння мотивацій їх поведінки, світосприйняття та «олюднення» історичного знання.

Мета дослідження – шляхом вивчення проблеми ставлення осіб, свідків воєнного лихоліття до окупаційного режиму проаналізувати вплив історичної пам'яті на формування історичної свідомості та історичних знань у сьогоденному суспільстві.

Завдання дослідження: вибір методу дослідження; розробка інструментарію дослідження; перевірка гіпотези на практиці; аналіз результатів.

Гіпотеза проекту: конструювання історичної дійсності на основі усних історій, урахування культурно-життєвих практик конкретних людей сприятиме подоланню стереотипів історичної свідомості і надасть можливість дошукатися до історичної правди, спроектувати новий гуманістичний образ минулого.

Об'єктом дослідження виступає історична пам'ять свідків воєнного лихоліття, а предметом – суб'єктивна оцінка подій воєнного лихоліття.

Метод дослідження – напівструктуроване інтерв'ю людей похилого віку, свідків воєнного лихоліття.

Орієнтовний перелік питань для напівструктурованого інтерв'ю з свідками воєнного лихоліття:

1. Пригадайте, де і коли Ви вперше почули звістку про початок війни?
2. Пригадайте, за яких життєвих обставин Ви вперше побачили (зустрілися) окупантів?
3. Пригадайте, найбільш пам'ятні для Вас епізоди з життя доби воєнного лихоліття?
4. Як Ви вважаєте, чи усі окупанти були нелюдами? Свої думки проілюструйте життєвими ситуаціями?
5. Де Ви зустріли та як святкували свято Перемоги?

Напівструктуроване інтерв'ю із особами похилого віку, які були свідками війни, проведено серед мешканців Хмельницької та Вінницької областей з метою з'ясувати проблему ставлення людей до окупаційного режиму. Результати засвідчили відсутність у людей стереотипу сприйняття німців як нелюдів, скоріше як звичайних окупантів із урахуванням суб'єктивного досвіду, емоцій, переживань. Наведемо приклади.

Ганна Михайлівна, 1934 р. н., уроженка с. Гораївка Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області: «Найяскравішим епізодом війни вважаю такий. Через наше село досить часто фашисти вели з Бессарабії колони євреїв на розстріл до Кам'янця-Подільського. Коли, ці нещасні люди йшли дорогою, дзвеніли дзвіночки, і це означало – жителям на вулицю

виходити не можна. Незважаючи на заборону матері, я декілька раз із-за паркану бачила тих нещасних людей, які схилили голови, з нехитрим скарбом та дітьми на руках йшли на зустріч смерті».

Ганна Яківна, 1932 р.н., уродженка с. П'ятничани Чемеровецького району, Хмельницької області: «Вперше фашистів я побачила у перші дні війни, вони їхали сільською вулицею на мотоциклах. Про окупаційні порядки розповісти нічого не можу так, як три роки – з вересня 1942 по вересень 1945 року я працювала в Німеччині. Їхні порядки і жорстоке ставлення до нас, оstarбайтерів, не забуду ніколи. Правда, директор фабрики в Хемніці, де я працювала, не був жорстоким. Німецький робітник по імені Кравчик на вихідні нас деколи фотографував, приносив хліб».

Зіна Григорівна, 1927 р.н., уродженка с. Грушка Хмельницької області: «Вперше я побачила фашистів числа 15 липня. Вони приїхали на мотоциклах, забирали все, що їм було потрібно: молоко, яйця і все, що було в хаті. Мені було десь 17 років, а через рік мене забрали до Німеччини. Люди бувають різні. Буває так, що вороги кращі за своїх. Я працювала робітницею у німецькій сім'ї з 1942-1945 рр: прибирала хату, готувала їжу, робила все, що вони казали. Хазяїн з хазяйкою були добрими до мене, а от їхня донька постійно принижувала і знущалась наді мною. Мені дуже мало давали їжі, тому я була дуже худюю».

Любов Іванівна, 1934 р.н. уродженка с. Долинівка Чемеровецького району, Хмельницької області: «Вперше фашистів я побачила на сходці села, куди нас зігнали. Тут молодий німецький офіцер познайомив нас з «новими порядками» в селі. Вважаю, що рядові німецькі солдати не були нелюдами і «звірами», вони, напевне, боялись своїх фашистів-начальників. Пам'ятаю, як житель сусіднього села Гуків Володимир Небесний (нині покійний) десь роздобув і одягнув солдатську гімнастерку. Німецькі солдати прийняли його за радянського воїна і вирішили розстріляти на околиці села, що ще і сьогодні має назву «шибениця». Але жителька Поталайко Олександра разом з іншими сусідками обміняли хлопця на курку, сало, яйця. Населення до

окупаційної влади ставилося насторожено, але особливо односельчани обходили стороною «шуцманів».

Віра Олександрівна, 1933 р.н., уродженка м. Липовець Вінницької області. Народилася у сім'ї селянки та робітника. Працювала учителькою математики. Педагогічний стаж – 48 років. Коли розпочалася радянсько-німецька війна, Вірі було неповних вісім років.

– Віро Олександрівно, чи пам'ятаєте Ви день 22 червня 1941 року?

– Так, пам'ятаю. 22 червня 1941 року приблизно о 10-й годині ранку німецькі літаки скинули три бомби, які впали на території базарної площі. Я потім бачила глибокі воронки на місці падіння бомб. На щастя, тоді ніхто не загинув. Люди в паніці розбігалися: хто на волах, хто пішки. Ще до оголошення по гучномовцю я почула від матері страшне слово «війна». Хоча у багатьох хатах був гучномовець, але майже усі мешканці вийшли на площу, де звучало звернення В. Молотова. Я також з батьками була на площі і ми слухали оголошення про початок війни.

– Як початок війни позначився на долі Вашої сім'ї?

– Почалася мобілізація. Мій батько і чотири його брати пішли до армії. Батько у 1943 році потрапив у полон, звідки тричі тікав. Лише третя спроба була вдалою. Потім проходив фільтрацію і лише після цього повернувся до армії.

– Що ви пам'ятаєте про наступ німецьких військ?

– Пам'ятаю, що у липні 1941 року були часті бомбардування, особливо вночі. Ми ховалися у великому овочесховищі, яке раніше було власністю якогось заможного селянина. Через наше місто проходили радянські війська, які відступали. Я пам'ятаю, що солдати мали жалюгідний вигляд: не бриті, поранені, мало у кого на плечі була гвинтівка. Під час відступу радянських військ стояв дим: палали хати, поля. Мені здавалося, що під прикриттям цієї димової завіси солдатам легше було сховатися від бомбардувань німецьких літаків.

Я запам'ятала на все життя розбитий танк від прямого попадання снаряда і мертві тіла трьох танкістів та жінки у військовій формі. Дорослі розповідали, що 22 липня 1941 року під нашим містом радянські війська спробували нанести контрудар. Вони навіть розгромили словацьку мотобригаду. Та наступного дня змушені були здати Липовець.

– Які враження залишилися у Вашій пам'яті про часи німецької окупації?

– Я пам'ятаю, що наше місто було три доби без будь-якої влади: радянські відступили, а німецькі війська ще підходили. Нам тоді здалося, що настав мир, адже припинилися бомбардування. Першою у наше місто зайшла піхота, а з ними зв'язківці, які наводили лад на пошті. Потім заїхали танки і окопалися у садках мешканців містечка.

Людей не зачіпали. Поступово налагодили роботу млина, механічної майстерні. До війни у місті православної церкви не було. Під час окупації відкрили церкву. Почалися заняття у школі. Читали Закон Божий. Учителі пішли працювати. Але навчання у школі тривали лише до зими. Після відкриття комендатури дехто з мешканців міста пішов працювати у поліцію. Моя мати працювала у колгоспі – німці колгосп не розформували. Оплата праці була у натуральній формі (хлібом), але деколи платили марки.

На все життя запам'ятала першу зустріч з солдатом-окупантом. Він зайшов на подвір'я і почав щось вимагати гучним голосом. Ми з мамою розгубилися і налякалися, бо німецької мови не знали і не розуміли, що він хоче. Я розплакалася. І тоді німець взяв палицю та намалював морквину на стіні нашої глиняної хати. Я швиденько побігла на город. Але коли повернулася, солдата вже на подвір'ї не було. Не дочекався.

– Чи були у Вашому місті репресії окупаційної влади проти мешканців?

– У нашому місті значна частина мешканців були євреї. І тому з'явилося багато людей з жовтими пов'язками. Дівчата з пов'язками возили німцям воду. Над ними знущалися, принижували. Потім почалися розстріли: спочатку поодинокі, а потім масові. Розстрілювали євреїв за містом. Потім я

дізналася, що кількість жертв Голокосту у нашому місті було 2 тисячі осіб. Я запам'ятала випадок про долю однієї єврейської родини, яка переховувалася у лісі. Їм потрібно було вночі потрапити до свого помешкання. Та 12-річний хлопчик з сусіднього будинку їх помітив і заявив в комендатуру. Усю сім'ю (батька та двох синів) розстріляли.

Результати напівструктурованого інтерв'ю продемонстрували суперечливі і певною мірою полярні думки, сповнені власного суб'єктивного досвіду, переживань, емоцій. Незважаючи на суперечливість думок, результати інтерв'ю засвідчили відсутність у людей стереотипу сприйняття німців як нелюдів, скоріше як звичайних окупантів. Знання про події окупаційного режиму на теренах України, наповнені власними неупередженими дослідженнями, висновками, думками оцінками учасників воєнного лихоліття, втрачають риси об'єктивної, незмінної істини. Образ подій періоду радянсько-німецької війни позбавився загальних, колективних обрисів, набув підсиленого індивідуально-емоційного забарвлення.

2.4. Сучасні технології вивчення історії Другої світової війни

Серед науковців часто трапляються протилежні оцінки історичних подій, явищ та процесів, позаяк в історичному пізнанні переплітаються інтереси різних ідеологій та різних народів. Навіть якщо вчені дотримуються всіх правил емпіричного історичного дослідження, їхні наукові висновки часто бувають неоднозначними. Відповідно, під час дидактичної трансляції наукового змісту такий історичний матеріал є дискусійним, суперечливим та контрверсійним.

До кола дискусійних потрапляють також деякі питання історії Другої світової війни. За умови єдиного інформаційного простору з російським суспільством предметом дискусії стають і такі питання Другої світової війни, щодо яких в українській історичній науці висловлюються суголосні висновки. Предметом для дискусії в освітньому процесі стають також

вразливі (чутливі) питання історії. До них відносять факти та їх інтерпретації, які спричиняють істотні розбіжності або навіть протистояння в суспільстві. Як зазначає В. Власов, вони «розпалюють та яत्रять почуття й дратують людей, вони заторкують їхні особисті вподобання, породжують чи підживлюють упередження та забобони» [4, с. 5]. Здебільшого болісними є питання, які стосуються таких тяжких, трагічних періодів в історії країни, як Друга світова війна.

Дискусійні, суперечливі, контроверсійні та вразливі питання з історії Другої світової війни спонукають учителя до застосування дискусійних методів. Дискусія – це аналітичний діалог, який передбачає вислуховування ідей, висловлюваних співрозмовниками, і реагування на них. Беручи участь у дискусіях, учні розвивають уміння міжособистісного спілкування: слухати, співпереживати, переконувати, співпрацювати з іншими членами групи. Добре організовані дискусії також розвивають терпимість до різноманітних точок зору з одного питання.

О. Пометун радить учителям тримати в полі зору три важливих моменти:

- «мету, від якої під час дискусії не слід відхилятися;
- час, якого варто дотримуватися, щоб встигнути здійснити поставлену мету;
- підсумки, які необхідно підвести, щоб не втратити зміст самої дискусії» [52, с. 6].

Під час підготовки до дискусії вчитель обирає тему та готує матеріал для учнів. Обов'язковим елементом підготовки вчителя є складання списку запитань, які допоможуть йому спрямувати обговорення.

У сучасній дидактиці поширеним варіантом проведення дискусії є дебати – чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами, тобто обговорення, побудоване на основі заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних по позиції груп. Учасники дебатів виявлять власну позицію

через твердження або заперечення. У класі учні об'єднуються в дві групи. Одна група висловлюється «за» – на користь спірної тези, інша група – «проти». Кожна група знаходить можливі аргументи, які підтримують їхню думку. Вони також повинні поєднати аргументи, які суперечать думці іншої групи. Учні записують свої аргументи, використовуючи ключові слова. Кожна група призначає двох виступаючих. Один учень відповідає за регламент – за дотримання часу впродовж дебатів та повідомляє за допомогою дзвінка про порушення регламенту. Дебати можна умовно поділити на три етапи: відкриття, власне дебати та завершальна частина:

Вступний раунд: кожен виступаючий коротко представляє свій аргумент (контраргумент). Група «За» і група «Проти» виступають по чергово. Перший етап не повинен тривати довше восьми хвилин (кожен учасник може виступати протягом двох хвилин).

Дебати: виступаючі представляють свої аргументи (контраргументи), намагаючись протистояти думці протилежної сторони. На дебати відводиться не більше шести хвилин.

Заключний раунд: схожий за процедурою до першого. Кожна особа має можливість підбити підсумок щодо своєї думки. Третій етап триває не більше чотирьох хвилин (одна хвилина на особу).

Схематично регламент дебатів можна зобразити за допомогою таблиці (Табл. 2.2)

Таблиця 2.2

Регламент дебатів:

№ з/п	Хто виступає	Що робить	Час
1	Стверджувальна промова №1	Представлення аргументів на захист своєї позиції	1,5 хв
2	Перехресні запитання	Команда заперечення ставить запитання тому, хто виступав	1 хв

3	Заперечувальна промова №1	Представлення аргументів на захист своєї позиції	1,5 хв
4	Перехресні запитання	Команда ствердження ставить запитання тому, хто виступав	1 хв
5	Стверджувальна промова №2	Спростування почутого від опонентів та підкріплення своєї позиції доказами	1,5 хв
6	Заперечувальна промова №2	Спростування почутого від опонентів та підкріплення своєї позиції доказами	1,5 хв

Під час дебатів працює група спостерігачів, які по завершенню дискусії оцінюють її проведення, аналізуючи виступи опонентів за такими критеріями:

- Які аргументи були представлені?
- Хто, що і як буде реалізовувати?
- Чи отримував кожний виступаючий дозвіл говорити, чи був перерваний під час виступу?
- Як виступаючі намагались викласти свої думки?
- Які аргументи були переконливими?
- Які з аргументів можуть служити вдалим прикладом?
- Які слова використовувались найчастіше?
- Як говорили (використовували мову жестів, говорили досить голосно, з інтонацією) учасники?

Серед методів інтерактивного навчання на уроках історії доречним буде використання вправ ситуативного моделювання. Наприклад, під час вивчення теми «Окупаційний режим в Україні» вчителька історії Миколаївської гімназії № 3 Л. Маханьковська [41, с. 69] пропонує учням завдання для узагальнення поняття «Праведник народів світу»: уявіть себе журналістом телепрограми «Подорож у часі» та підготуйте 3-5 питань для

увяного інтерв'ю з митрополитом Андреем Шептицьким та настоятелькою греко-католицького монастиря ордену студитів у Львові Олени Вітер.

Орієнтовний перелік питань для інтерв'ю:

1. «У листі від 29-31 серпня 1942 р. до папи Пія XII ви писали, що «...німецький режим є можливо, ще більшим злом, ніж більшовицький, майже диявольський». Що Ви мали на увазі?
2. У 1942 р. Ви оприлюднили пастирське послання «не убий», яке зачитували в кожній церкві. Чому таке послання не з'явилося у 1939 р.?
3. Інколи Вас звинувачують в тому, що Ви підтримували переховування євреїв заради того, щоб повернути їх у християнство. Які справжні мотиви Вашої підтримки єврейського народу?
4. Нацистська окупаційна влада знищувала не тільки євреїв, а й тих, хто їх переховував, і Ви це знали. Чому Ви свідомо йшли на такий ризик?
5. У 1976 р. через 31 рік після війни Ви першою серед українців були удостоєні звання «праведник народів світу». Що Вам спало на думку в той момент? Про що Ви згадали?» [41, с. 70].

Суперечливі питання Другої світової війни можна також розглянути у форматі ділової гри «Прес-конференція». Так, під час вивчення теми «Вигнання з України нацистських окупантів» учителька історії Новоград-Волинського ліцею № 11 О. Андрійчук на етапі активізації пізнавальної діяльності учнів організовує роботу з повторення попередньої теми, використовуючи формат ділової гри. Чотири учні отримують ролі: жителя тилу (мешканця населеного пункту, де проживають учні), поляка, С. Ковпака та Р. Шухевича. Інші учні класу отримують роль журналістів певного друкованого органу (за вибором учнів) і готують запитання учасникам прес-конференції. Оксана Леонідівна наводить приклади запитань та відповідей, які були сформульовані учнями 10 класу.

Запитання до *поляка*: як Ви вважаєте, що стало причиною Волинської трагедії? Чи можна було її уникнути?

Орієнтовна відповідь: «У листопаді 1942 – лютому 1943 рр. нацисти виселили поляків із низки сіл, заселивши їх українцями. Загони Армії Крайової розцінили це як «співпрацю українців з німцями проти поляків» і в березні 1943 р. розпочали акції помсти, які вилилися у масові вбивства українців. Трагедії звісно можна було б уникнути, якби і поляки, і українці об'єдналися проти спільного ворога нацистів».

Запитання до *українця*: що змушувало жителів тилу ставати колаборантами? Чи никали у Вас думки щодо співпраці з нацистами?

Орієнтовна відповідь: «Думаю, що у громадян радянської України були причини, які змушували їх ставати колаборантами: бажання помститися радянській владі за кривди, що вона нам завдала (репресії, розкуркулення, голодомор); ідеологічне несприйняття радянської влади, комуністична ідеологія, антисемітизм; страх за своє життя і близьких; кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя; позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками; прагнення за допомогою Німеччини боротися за незалежність України».

Запитання до *С. Ковпака*: які явища ускладнювали діяльність партизанського руху? Який із рейдів запам'ятався найбільше і чому?

Орієнтовна відповідь: «Війна мала відбуватися не на території СРСР, тому і не готові були до партизанської боротьби. Найбільше запам'ятався Карпатський рейд 1943 р., який був розцінений ЦК КП (б)У та УШПР як один із найблискучіших».

Запитання до *Р. Шухевича*: чи можете ви себе назвати героєм? Що заважало Вам досягти цілі?

Орієнтовна відповідь: «Я був звичайною людиною, яка боролась за свободу своєї Батьківщини. Понад 100 тисяч осіб пройшло через лави УПА, проте досягнути мети нам було складно через боротьбу на два фронти – проти нацистів та проти радянської влади» [41, с. 77-78].

До сучасних засобів розвитку в учнів критичного мислення варто віднести прийом «Фішбоун», який допомагає «розділити» загальну

проблемну тему на перелік причин і аргументів. Значення застосування прийому «Фішбоун» полягає у тому, що він сприяє розвитку логічної компетентності школярів, позаяк учні вчать визначати причиново-наслідкові зв'язки, розвивають логіку, демонструють обґрунтованість висновків. Прийом вимагає умінь аналітично працювати з історичними текстами, формує критичне мислення.

Назва цього прийому походить від способу його графічного відтворення: він виглядає як риб'ячий скелет, в голові якого записується проблема, у верхньому ряду кісток фіксуються причини подій, у нижньому – факти, аргументи, а у хвості розміщується висновок, що є результатом створеного графічного аналізу.

Проілюструємо використання прийому «Фішбоун» з досвіду вчительки історії Іванівської ЗОШ I-III ступенів Житомирського району О. Цимбалюк під час вивчення теми «Розгортання руху Опору в Україні». Зокрема, Олена Василівна прийом «Фішбоун» пропонує учням для визначення причиново-наслідкових зв'язків українсько-польського протистояння:

1. *Проблему* сформульовано таким чином: «Українсько-польське протистояння».
2. У верхньому ряду зафіксовано такі *причини*:
  - поляки намагалися підкорити втрачені у 1939 р. українські землі, небажання йти на перемовини;
  - збройна конфронтація українців у відповідь на воєнні дії.
3. У нижньому ряду графічного зображення наведено *факти* та *аргументи*:
  - 1941 р. – терористичні акції Армії Крайової проти українського населення Холмщини та Підляшшя, згодом – Галичини і Волині;
  - 1943-1944 рр. – на Холмщині знищено близько 5 тис. українців, спалено десятки сіл;
  - 1943 р. – Волинська трагедія.

4. У «хвості» розміщено такий *висновок*: «Бажання польської сторони загарбати українські землі, відсутність компромісу, співпраці у боротьбі зі спільними ворогами» [41, с. 75].

Вищевикладені міркування демонструють, що застосування сучасних навчальних прийомів та інструментів під час вивчення історії Другої світової війни створюють на уроках атмосферу співпраці та діалогічної взаємодії, а також забезпечують умови для сприйняття українського та європейського вимірів війни.

ВИСНОВКИ

Проведена нами дослідницька робота з проблеми вивчення історії Другої світової війни в шкільному курсі історії допомогла дійти таких висновків:

1. З'ясовано сутність дефініцій, якими оперують історики Другої світової війни: «радянсько-німецька війна», «Велика Вітчизняна війна», «Друга світова війна». Серед наукової спільноти існує різне ставлення до терміну «Велика Вітчизняна війна». Одні дослідники вважають його цілком більшовицькою ідеологемою, тому заперечують право на статус наукової дефініції. Інші, навпаки, з ідеологічних міркувань вживають це словосполучення. Визначено, що термін «німецько-радянська війна» є цілком науковим поняттям, позаяк у ньому відсутній будь-який ідеологічний смисл. У сучасних підручниках історії загальнонавчаним є поняття «Друга світова війна».

2. Встановлено, що ступінь дослідженості зазначеної проблеми є достатньо високим, позаяк Друга світова війна є подією, наслідки якої визначили спрямованість розвитку не лише Європейського континенту, але й усього світу. В Україні сформувалася нова школа науковців, які в науковому дискурсі створили український вимір Другої світової війни. Значний внесок у спростування міфів комуністичної історіографії про війну зробили такі українські історики, як-от: А. Боровик, В. В'ятрович, В. Гриневич, Я. Грицак, М. Коваль, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, І. Муковський, Ю. Ніколаєць, І. Патриляк, В. Сергійчук, В. Стецкевич, Ю. Шаповал та ін. Сучасний європейський погляд на Другу світову війну представляють Алан Джон Персиваль Тейлор, Річард Овері, Штефан Требст, Адам Міхнік та ін. Позиція європейської наукової спільноти та суспільства загалом щодо найбільшої трагедії ХХ століття відображена у резолюції Європейського парламенту з нагоди 80-річчя початку Другої світової війни, у

якій відповідальність за розв'язання війни однаковою мірою покладено на обидва тоталітарні режими.

2. Аналіз змісту шкільних підручників історії на предмет відображення у їхньому змісті подій Другої світової війни дає змогу стверджувати, що матеріал підручника цілком відповідає програмі МОН України, а також пізнавальним можливостям учнів 10-го класу. З метою вивчення особливостей побудови розділу «Друга світова війна» у шкільних підручниках історії використано метод контент-аналізу, об'єктом якого стали сім підручників для 10-го класу: три підручники всесвітньої історії (О. Гісем, О. Мартинюк; Т. Ладиченко; І. Щупак), два підручники історії України (О. Пометун, Н. Гупан; В. Власов, С. Кульчицький) та підручник інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» (М. Мудрий, О. Аркуша). Встановлено, що в більшості підручників обсяг авторського тексту співвіднесено з обсягом джерел різного походження – офіційних документів, листів, спогадів, фрагментів наукових праць тощо. За допомогою діаграм та гістограм відображено співвідношення кількості історичних джерел загалом до теми «Друга світова війна», розміщених у шкільних підручниках історії різних авторів, а також кількісні показники щодо розміщення офіційних документів, спогадів очевидців періоду Другої світової війни та поглядів істориків. Окремо було здійснено аналіз засобів візуалізації подій Другої світової війни у підручниках та зроблено висновок про достатній рівень методичного апарату, який супроводжує роботу учнів зі світлинами, плакатами та карикатурами як важливими історичними джерелами.

3. У дослідженні має місце теоретичне обґрунтування дидактичного змісту та методів і прийомів роботи під час вивчення історії Другої світової війни. Вказано на особливу роль безпосереднього знайомства учнів із джерелами історичного знання. Актуалізовано функціональні можливості історичного документа як засобу навчання, визначені європейським методистом Р. Страдлінгом. Наведено приклади різних алгоритмів роботи з історичним документом (В. Курилів, О. Цимбалюк). На основі аналізу

практик таких вчителів історії, як-от: Л. Маханьковської, О. Цимбалюк, описано деякі прийоми роботи з історичними джерелами.

Визначено цінність застосування методу усної історії під час вивчення подій Другої світової війни. Адже цей метод дає можливість трактувати великі історичні події як взаємопов'язані та аналізувати вплив цих подій на життя звичайних людей.

На конкретних прикладах показано застосування таких сучасних навчальних прийомів та інструментів, як-от: дебати, ділова гра «Прес-конференція», прийом «Фішбоун», які допомагають учителю створити на уроках атмосферу співпраці та діалогічної взаємодії, а також забезпечують умови для сприйняття українського та європейського вимірів війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баханов К.О. Сучасні шкільні підручники з історії України: проблеми коректності та послідовності. *Історія та правознавство*. Видавнича група «Основа». 2008. № 25. С. 5-19.
2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / Голова ред. колегії І.О. Герасимов. К.: «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
3. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна в другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4-29.
4. Власов В.С. Дискусійні та вразливі питання на уроках історії: сутнісний зміст понять. *Практичний довідник учителя історії. Бібліотека журналу Історія і суспільствознавство в школах України*. 2015. № 2 (10). С. 4-5.
5. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. 256 с.
6. В'ятрович В., Громенко С., Майоров М. Від Рейхстагу до Івдовіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій війні. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. 352 с.
7. Гамрецька Г.С. Співвідношення традиційних та інноваційних освітніх технологій у підготовці майбутніх учителів історії. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Тринадцять педагогічні читання пам'яті М.М. Дарманського: Професійна підготовка майбутніх педагогів на засадах освітніх інновацій»*: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2018. С.17-19.
8. Гамрецька Г. С. Традиційні та інноваційні навчальні технології як освітні ресурси. *«Освіта і доля нації»*. *Освіта та її ресурси у подоланні соціокультурних і політичних викликів*: Матеріали XX Міжнародної

- науково-практичної конференції (7-8 червня 2019 року) /Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2019. С. 19-22.
9. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф. К.: Темпора, 2011. 664 с.
  10. Гирич І.Б. Друга світова війна й Україна: інтерпретаційні проблеми. *Історія і суспільствознавство в школах України*. 2018. № 2 (72). С. 51-58.
  11. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок». 176 с.
  12. Гісем О.В. Історія: Україна і світ: (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 256 с.
  13. Гончаренко Н. Від «Великої Вітчизняної війни» до «Українського виміру Другої світової війни»: зміна наративу в шкільних підручниках історії. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. 2019. № 11, С. 35-60.
  14. Гриневич В. Український вимір війни та пам'яті про неї. *Сучасні дискусії про Другу світову війну. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 50-66.
  15. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. Зб. наук. ст. К: Генеза, 2000. С. 65-73.
  16. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна. К.: Темпора, 2012. 770 с.
  17. Єрмолаєв А., Левцун О., Мельничук О., Щербина В., Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К., 2012, С. 43.

- 18.Єрмоленко А. Як працювати з джерелами інформації на уроках історії. *Історія в школах України*. № 8. 2007. С. 24-26.
- 19.Задорожна Л.В. Теоретичні основи дослідження «усної історії» українців про Другу світову війну. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін»* / [упоряд. Г.Г. Яковенко]. Х: Видавництво Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, 2012. С. 20-26.
- 20.Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
- 21.Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>.
- 22.Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 22–23 травня 2013 р.), ред. В. Смолій. К: Інститут історії України НАНУ, 2015. С. 25-28.
- 23.Іващенко В. Ю., Куліков В. О. Контент-аналіз зображень в підручниках з історії України для старших класів. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/7543/2/ivashenko%20Skulikov.pdf>
- 24.Історія України. Всесвітня історія. 10-11 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
- 25.Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL:

<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.

26. Казьмирчук Г. Сучасна російська історіографія передодня і початкового періоду Другої світової війни. Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 6. 2018.
27. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. К.: Вища школа, 1994. 57 с.
28. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
29. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. К.: Інститут історії України, 1999. 76 с.
30. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 3-21.
31. Кульчицький С. Не вщухають термінологічні суперечки. *Історія в школах України*. 2011. № 5. С. 35-36.
32. Курилів В.І. Методика викладання історії: Навч. посібник. Х.; Торонто: Тов Вид-во «Ранок», 2008. 256 с.
33. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібник для вчителя. К.: Генеза, 2004. 272 с.
34. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: (рівень стандарту): підруч. Для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2018. 160 с.
35. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. К.: Наш час. 2012. 272 с.
36. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Книга перша. К.: Наукова думка, 2011. С. 9-42.
37. Лисенко О. 9 травня – День перемоги чи День пам'яті? Українська Друга світова. *Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-*

- річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. 5 травня 2015 року, м. Київ. К., 2015. С. 22-31.*
- 38.Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3-16.
- 39.Лисенко О.Є. Дослідження Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165-194.
- 40.Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Книга перша. К.: Наукова думка, 2011. С. 83-142.
- 41.Методика викладання курсу «Істрія України. 10 клас». Друга частина. *Історія і суспільствознавство в школах України*. 2018. № 2 (16). 96 с.
- 42.Методичні рекомендації для збору матеріалів «усної історії» у свідків та учасників Другої світової війни. URL: europsyhistori.wordpress.com/2011/09/06.
- 43.Міхнік А. Історія кожної країни має свої пастки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30601354.html>.
- 44.Мудрий М.М., Аркуша О.Г. Історія: Україна і світ: (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
- 45.Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. К.: «Книга Пам'яті України», 1996. 568 с.
- 46.Ніколаєць Ю. Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*. Зб. наук. пр., ред. О. Рафальський і О. Майборода. К: ІПіЕНД НАН України, 2018. С. 463–464.
- 47.Пам'ять про війну: дискурс демократії та дискурс тоталітаризму. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/06/4/157621/>.

48. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні. *Історія України*. 2010. № 17-18. С. 10-15.
49. Патриляк І.К., Боровик А.М. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду. К.: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. 591 с.
50. Патриляк І.К. Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 169-182.
51. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 328 с.
52. Пометун О.І. Дискусія. Практичний довідник учителя історії. *Бібліотека журналу Історія і суспільствознавство в школах України*. 2015. № 2 (10). С. 5-7.
53. Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. К.: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
54. Проблеми історії Голокосту: український вимір. *Реферований щорічний журнал. Дніпро*. Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2020. Вип. 11. 276 с.
55. Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1996–2007). *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 209.
56. Реснт О. Друга світова війна та Україна: політичні, соціально-економічні й демографічні наслідки. Українсько-македонський науковий збірник. К., 2011. Вип. 5. С 33-39.
57. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. К.: Темпора, 2010. 444 с.
58. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. К.: Темпора, 2012. 615 с.
59. Симоненко І.М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. С. 44-54.

- 60.Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
- 61.Стецкевич В.В. Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези). *Осягнення історії*. Острог – Нью-Йорк, 1999. С. 490-493.
- 62.Стецкевич В.В. Історія України в роки війни 1941-1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми). *Сторінки воєнної історії України*. 2002. Вип. 6. С. 25-31.
- 63.Страдлінг Роберт. Викладання історії Європи ХХ століття. Видавництво Ради Європи. 277 с.
- 64.Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. 224 с.
- 65.Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 рр.». Львів: «Українські технології», 2004.
- 66.Тейлор А. Дж. Витоки Другої світової війни. Нью-Йорк: Фоссет, 1969. 304 с.
- 67.Технології розвитку критичного мислення учнів / А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метью, Д. Макінстер ; наук. ред., передм. О. І. Пометун. К.: Плеяди, 2006. 220 с.
- 68.Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. [пер. с англ. М. А. Коробочкин]. М.: Весь мир, 2000. 308 с.
- 69.Требс Ш. Початок війни був узгоджений з Москвою. URL: <https://www.dw.com/uk%8E/a-4589157>
- 70.Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. *Історія в школах України*. 2005. № 4. С. 40-45.
- 71.Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша. К.: Наукова думка, 2011. 934 с.
- 72.Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. 942 с.

73. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000.
74. Фенбі Д. Альянс. Розповідь про те, як Рузвельт, Сталін і Черчілль виграли одну війну і почали іншу. К.: Темпора, 2010. 504 с.
75. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст. *Українська Друга світова. Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. 5 травня 2015 року, м. Київ.* К., 2015. С. 13-21.
76. Щекатунова Г.Д. Модель підручник школи майбутнього: суспільні та дидактичні вимоги, характеристики. *Проблема сучасного підручника: зб. наук. праць.* К.: Пед. думка, 2009. Вип. 9. С. 41-49.
77. Щупак І. Я. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. К.: УОВЦ «Оріон», 2018. 208 с.
78. Щупак І.Я. «Тридцятирічна війна» ХХ століття, людський вимір історії і Праведники народів світу. *Історія і суспільствознавство в школах України.* 2018. № 2 (72). С. 59-68.